

Turken in Nederland en Duitsland

Turken in Nederland en Duitsland

De arbeidsmarktpositie vergeleken

Jaco Dagevos
Rob Euwals
Mérove Gijsberts
Hans Roodenburg

Sociaal en Cultureel
Planbureau

Den Haag, december 2006

Het Sociaal en Cultureel Planbureau is ingesteld bij Koninklijk Besluit van 30 maart 1973.

Het Bureau heeft tot taak:

- a wetenschappelijke verkenningen te verrichten met het doel te komen tot een samenhangende beschrijving van de situatie van het sociaal en cultureel welzijn hier te lande en van de op dit gebied te verwachten ontwikkelingen;
- b bij te dragen tot een verantwoorde keuze van beleidsdoelen, benevens het aangeven van voor- en nadelen van de verschillende wegen om deze doeleinden te bereiken;
- c informatie te verwerven met betrekking tot de uitvoering van interdepartementaal beleid op het gebied van sociaal en cultureel welzijn, teneinde de evaluatie van deze uitvoering mogelijk te maken.

Het Bureau verricht zijn taak in het bijzonder waar problemen in het geding zijn die het beleid van meer dan één departement raken.

De minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport is als coördinerend minister voor het sociaal en cultureel welzijn verantwoordelijk voor het door het Bureau te voeren beleid. Omtrent de hoofdzaken van dit beleid treedt de minister in overleg met de minister van Algemene Zaken, van Justitie, van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, van Financiën, van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer, van Economische Zaken, van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit, van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.

Het Centraal Planbureau (CPB) maakt onafhankelijke economische analyses die wetenschappelijk verantwoord en up-to-date zijn en die relevant zijn voor de beleidsvorming in Nederland.

© Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag 2006

SCP-publicatie 2006/23

Zet- en binnenwerk: Textcetera, Den Haag

Opmaak figuren: Mantext, Moerkapelle

Omslagillustratie: Ien van Laanen, Amsterdam

Omslagontwerp: Bureau Stijlorg, Utrecht

ISBN 90-377-0230-9

ISBN13 978-90-377-0230-9

NUR 740

Dit rapport is gedrukt op chloorvrij papier.

Voor zover het maken van reprografische verveelvoudigingen uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16h Auteurswet 1912 dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.repro-recht.nl). Voor het overnemen van (een) gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (art. 16 Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten Organisatie, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

Sociaal en Cultureel Planbureau

Parnassusplein 5

2511 VX Den Haag

Tel. (070) 340 70 00

Fax (070) 340 70 44

Website: www.scp.nl

E-mail: info@scp.nl

Inhoud

Voorwoord	7	
Samenvatting	9	
1	<i>Inleiding</i>	15
1.1	Onderzoek naar Turken in Duitsland en Nederland	15
1.2	De voordelen van onderzoek naar één herkomstgroep in twee landen	15
1.3	Mogelijke verklaringen voor verschillen in arbeidsmarktpositie	17
1.4	Bronnen	18
	Noten	19
2	<i>Turken in Duitsland en Nederland: een sociaaldemografisch profiel</i>	20
2.1	Omvang en samenstelling van de Turkse groep in Duitsland en Nederland	20
2.2	Naturalisaties	25
2.2.1	Duitsland	25
2.2.2	Nederland	27
2.3	Ontwikkelingen in de omvang van de Turkse groep in Duitsland en Nederland	29
2.3.1	Groei	29
2.3.2	Immi- en emigratie	31
2.3.3	Jaar van komst en leeftijd bij migratie	36
2.3.4	Conclusie	37
2.4	Hulpbronnen voor de arbeidsmarkt: opleidingsniveau en taal	38
2.4.1	Opleidingsniveau	38
2.4.2	Taal	39
2.5	Conclusies	40
	Noten	42
3	<i>Versillen in arbeidsmarktpositie: een decompositie naar demografische kenmerken en opleiding</i>	44
3.1	De Blinder-Oaxaca-decompositiemethode	44
3.2	Nettoparticipatie	46
3.2.1	Beschrijving	46
3.2.2	Decompositie	47
3.3	Werkende minderheden: vaste aanstellingen	51
3.3.1	Beschrijving	51
3.3.2	Decompositie	52
3.4	Werkende minderheden: beroepsstatus	54
3.4.1	Beschrijving	54

3.4.2	Decompositie	55
3.5	Conclusie	57
	Noten	59
4	<i>Andere verklaringen voor de verschillen tussen Turken in Nederland en Duitsland</i>	60
4.1	Ongemeten individuele kenmerken	60
4.2	Discriminatie	66
4.3	Inrichting van het onderwijssysteem	69
4.4	Herstructurering, uitstroom en sociale zekerheid	73
4.5	Immigratiebeleid	76
4.6	Integratiebeleid	77
4.7	Conclusie	80
	Noten	82
	<i>Summary</i>	85
	<i>Bijlagen</i>	
	Bijlage A Databronnen	91
	Bijlage B Vestigingssaldo	94
	Bijlage C De Blinder-Oaxaca-decompositiemethode	96
	Bijlage D Onderwijsstelsels in Nederland en Duitsland	98
	Noten	102
	Bijlage E Ontwikkelingen werkgelegenheidsstructuur en werkloosheid	103
	<i>Literatuur</i>	105
	<i>Publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau</i>	111

Voorwoord

De bevolking bestaat in toenemende mate uit personen met een niet-westerse achtergrond. Gemiddeld genomen heeft deze groep in vergelijking met de rest van de bevolking een achterstand op de arbeidsmarkt. Zowel in het belang van de betrokkenen zelf als van de Nederlandse samenleving als geheel, verdient het verkleinen van deze achterstand een hoge prioriteit.

Het verwerven van meer inzicht in de factoren die de gesignaleerde achterstand kunnen verklaren, en in het bijzonder in de effecten van het gevoerde overheidsbeleid is nodig. Internationaal vergelijkend onderzoek kan hieraan een bijdrage leveren. Het onderhavige onderzoek richt zich op de arbeidsmarktpositie van personen met een Turkse achtergrond in Nederland en in Duitsland in vergelijking met die van de autochtone bevolking. De verschillen tussen beide landen worden geanalyseerd en geïnterpreteerd, mede op basis van de beschikbare literatuur.

Deze publicatie is een coproductie van het Centraal Planbureau (CPB) en het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP). Graag bedanken we, mede namens de auteurs, de volgende externe deskundigen voor hun nuttige commentaar: dr. Anita Böcker (Radboud Universiteit Nijmegen), prof. dr. Han Entzinger (Erasmus Universiteit Rotterdam), dr. Joachim Frick (DIW, Berlijn), Holger Hinte (IZA, Bonn) en prof. dr. Ruud Koopmans (Vrije Universiteit Amsterdam). Deze woorden van dank laten onverlet dat de verantwoordelijkheid voor de inhoud van deze publicatie ligt bij het SCP en het CPB.

Prof. dr. Paul Schnabel
Directeur SCP

Prof. dr. Coen Teulings
Directeur CPB

Samenvatting

Doel van het onderzoek

De integratie van etnische minderheden in de Nederlandse samenleving staat hoog op de beleidsagenda. Dit geldt ook voor de positie van de betrokken groepen op de arbeidsmarkt. Het verband tussen integratie en arbeidsmarktpositie is tweeledig. Naarmate men beter is geïntegreerd, zal men doorgaans betere perspectieven hebben op de arbeidsmarkt. En wie eenmaal deelneemt aan betaalde arbeid, zal daardoor in het algemeen gemakkelijker verder integreren in de Nederlandse samenleving.

Niet-westerse allochtonen hebben minder vaak een betaalde baan dan autochtonen. Ook voor de afzonderlijke etnische groepen geldt deze constatering, zij het dat er sprake is van een aanzienlijke variatie. Deze achterstand op de arbeidsmarkt is geen typisch Nederlands verschijnsel. In ons omringende landen zien we een soortgelijk beeld, maar de mate waarin verschilt. Internationaal vergelijkend onderzoek kan licht werpen op de oorzaken van de achterstandspositie van de betrokken groepen in Nederland.

Om de mogelijke effecten veroorzaakt door verschillen in de etnische achtergrond van de betrokkenen zo veel mogelijk te neutraliseren, hebben we ons onderzoek gericht op een min of meer homogene groep, te weten personen met een Turkse achtergrond. Zowel in Nederland als in Duitsland heeft deze bevolkingsgroep een behoorlijke omvang en voor beide landen zijn gegevens beschikbaar die kwantitatieve analyse mogelijk maken. De kern van het onderzoek bestaat uit het vergelijken van de arbeidsmarktpositie van de Turken met die van de autochtonen in zowel Duitsland als Nederland, en het verklaren van de verschillen tussen beide landen. Kort samengevat luidt de onderzoeksvraag:

In hoeverre verschilt de arbeidsmarktpositie van de Turken in Nederland en in Duitsland en door welke factoren kunnen verschillen worden verklaard?

Uitkomsten

Als belangrijkste indicator voor de arbeidsmarktpositie hanteren we de arbeidsdeelname of nettoparticipatie: het percentage werkenden in de leeftijdsgroep van 17 tot en met 64 jaar. De nettoparticipatie ligt voor de Turkse mannen in Duitsland een kleine 14 procentpunten lager dan voor de autochtone mannen. In Nederland bedraagt dit verschil ruim 23 procentpunten, dus nog circa 10 procentpunten meer. De achterstand in nettoparticipatie van de Turkse op de autochtone vrouwen is in beide landen met ruim 30 procentpunten ongeveer gelijk. De nettoparticipatie van de relatief kleine groep van hoger opgeleiden vertoont een afwijkend patroon. Deze groep doet het in Nederland iets beter dan in Duitsland.

Behalve naar de nettoparticipatie hebben we naar twee aspecten van de banen van werkenden gekeken, te weten het percentage vaste aanstellingen en de gemiddelde beroepsstatus. De Turken blijken in beide landen minder vaak een vaste aanstelling te hebben dan de autochtonen, maar in Nederland is de achterstand beduidend groter. De gemiddelde beroepsstatus van de Turken ligt in Duitsland en Nederland beneden die van de autochtonen, maar nu is de achterstand in Duitsland groter dan in Nederland. Het beeld voor de beroepsstatus wijkt dus af van dat voor de beide andere indicatoren.

Gemeten naar de nettoparticipatie en het percentage vaste aanstellingen is de relatieve achterstand in de arbeidsmarktpositie van Turken ten opzichte van autochtonen in Nederland groter dan in Duitsland. Dit verschil tussen beide landen kan op theoretische gronden worden verklaard uit twee groepen van factoren:

individuele kenmerken:

- onder meer verschillen in opleidingsniveau, beheersing van het Nederlands respectievelijk Duits, geslacht, leeftijd, generatie, migratiemotieven, regionale herkomst van de Turken in Duitsland en Nederland (denk aan stedelijke gebieden vs. platteland), sociaal-culturele integratie;

omgevingsfactoren:

- discriminatie
- scholingssysteem
- werkgelegenheid (o.a. verandering in de verhouding industrie/diensten)
- beleidsfactoren: sociale zekerheid, immigratie- en integratiebeleid.

De toegepaste analysetechniek maakt het mogelijk de effecten van de individuele kenmerken, voor zover gemeten in de onderzoeksgegevens, te kwantificeren. Wat overblijft, kan worden toegeschreven aan verschillen in niet-gemeten individuele kenmerken en verschillen in de omgevingsfactoren. Dergelijke effecten kunnen moeilijk – in het geval van niet-gemeten individuele kenmerken, niet – opgenomen worden in een kwantitatieve analyse. De reeds bestaande literatuur over bepaalde omgevingsfactoren en bepaalde kenmerken die in onze gegevensbronnen niet zijn gemeten, vormen een belangrijke alternatieve leidraad.

De gegevens die voor de analyse zijn gebruikt, hebben betrekking op het jaar 2002. In de jaren daarna zijn zowel in Nederland als in Duitsland een aantal cruciale beleidswijzigingen op het gebied van immigratie en integratie doorgevoerd. In Duitsland is er sinds kort sprake van verplichte inburgeringsprogramma's. In Nederland is tegenwoordig een eerste inburgeringstoets – af te leggen in het land van herkomst – verplicht gesteld voor personen uit niet-westerse landen die zich hier, bijvoorbeeld als huwelijksmigrant, willen vestigen. Eerder werd al een toets bij naturalisatie ingevoerd. De recente beleidswijzigingen hebben mogelijk een positief effect op de arbeidsmarktkansen van migranten, maar zij blijven in het onderhavige onderzoek buiten beschouwing.

Sociaaldemografisch profiel

De conclusies die uit de kwantitatieve analyse kunnen worden getrokken, krijgen meer reliëf als we ze plaatsen tegen de achtergrond van het sociaaldemografisch profiel van de bevolking met een Turkse achtergrond in Duitsland en in Nederland. Hoe hebben immigratie en emigratie van deze groep zich in beide landen ontwikkeld? Wat was het gevoerde beleid ter zake? Wat betekent een en ander voor de gemiddelde verblijfsduur? Hoe is het gesteld met het opleidingspeil en de beheersing van het Duits, respectievelijk het Nederlands?

Zowel in Duitsland als in Nederland is de immigratie van Turken op gang gekomen met de komst van de gastarbeiders in de jaren zestig van de vorige eeuw. Er zijn aanwijzingen dat het in Duitsland om een andere groep gaat dan in Nederland: de eerste generatie Turken in Duitsland telde meer betrekkelijk hoger opgeleiden en was vaker afkomstig uit steden. Deze andere samenstelling is deels terug te voeren op het gevoerde beleid, dat in Duitsland mede was gericht op het werven van geschoolde vaklieden. Bovendien speelt mee dat in Duitsland een groter deel van de Turken behoort tot de asielmigranten, die doorgaans betrekkelijk hoog zijn opgeleid.

Er zijn ook verschillen in het gevoerde migratiebeleid. Duitsland kende een sterkere koppeling tussen het hebben van betaald werk en de verblijfsstatus. Ook voor gezinshereniging en –vorming golden in Duitsland strengere eisen dan in Nederland. Dit laatste heeft ertoe geleid dat in latere jaren de immigratie van Turken, in het bijzonder van huwelijksmigranten, naar Nederland relatief hoog is geweest. Verder heeft Duitsland begin jaren tachtig, toen het slecht ging met de economie, de emigratie van gastarbeiders gestimuleerd.

De verschillen in immigratiegeschiedenis en migratiebeleid hebben tot gevolg dat de Turken in Duitsland, vaker dan in Nederland, al geruime tijd in het land van vestiging verblijven en dat velen van hen op betrekkelijk jonge leeftijd daar zijn komen wonen. Een en ander komt tot uitdrukking in het opleidingsniveau en de taalbeheersing, die in Duitsland gemiddeld gunstiger zijn dan in Nederland.

Individuele kenmerken

De achterstand in nettoparticipatie kan voor een deel worden verklaard uit verschillen tussen Turken en autochtonen in hun individuele kenmerken, opleidingsniveau, leeftijd en samenstelling van het huishouden. Toepassing van de eerder genoemde analysetechniek leidt tot de conclusie dat in Duitsland een groot deel van de achterstand door de genoemde individuele kenmerken kan worden verklaard, maar in Nederland niet. Na correctie voor effecten van deze kenmerken zijn de verschillen tussen Duitsland en Nederland dus groter dan daarvoor. Bij de mannen is het verschil in de achterstand na correctie 15 procentpunten (was 10) en bij de vrouwen 13 (was 1).

Goede taalbeheersing is van belang voor de arbeidsmarktpositie van Turken en leidt bijvoorbeeld tot een hogere kans op een baan. Maar ondanks het grote belang

ervan kan taalbeheersing niet de gehele achterstand in de arbeidsmarktpositie van Turken tegenover autochtonen verklaren. Dit geldt in het bijzonder voor de Turken in Nederland.

Door het gesignaleerde verschil in samenstelling tussen de Turkse bevolkingsgroepen in beide landen moet er rekening mee worden gehouden dat ook andere dan de genoemde kenmerken een rol spelen. De beschikbare literatuur wijst niet op systematische verschillen tussen Turken in Nederland en Duitsland voor wat betreft de gerichtheid op de eigen groep (onder meer blijkend uit de identificatie met de eigen etnische groep, sociale contacten met autochtonen, gemengde huwelijken en migratie van partners). Helaas ontbreken gegevens over andere individuele kenmerken, zoals de arbeidsoriëntatie en intensiteit van het zoekgedrag, en de kennis van de cultuur en structuur van de ontvangende samenleving. Verder hadden we graag duidelijkheid gehad over verschillen in het aandeel Turken in Nederland en Duitsland dat beschikt over uitsluitend Turkse diploma's. Voorts hebben we slechts op tamelijk globale wijze kunnen corrigeren voor verschillen in de beheersing van de taal van de ontvangende samenleving. Wat het effect is van deze ongemeten kenmerken, blijft dus ongewis. Voor zover men er een uitspraak over kan doen, mag men gezien de verschillen in samenstelling van de Turkse groep in beide landen – meer hoger opgeleiden, langer verblijf, naar verhouding minder nieuwkomers in Duitsland – veronderstellen dat de Turken in Duitsland op deze onderwerpen gunstiger scores dan de Turken in Nederland.

Omgevingsfactoren

Na correctie voor gemeten individuele kenmerken wijzen de nettoparticipatie en het percentage vaste aanstellingen voor de Turken in Nederland op een aanzienlijk grotere achterstand ten opzichte van autochtonen dan voor die in Duitsland. De achterstand in de beroepsstatus is in Nederland kleiner dan in Duitsland, maar het verschil tussen beide landen is gering. In de literatuur zijn weinig omgevingsfactoren gevonden die een verklaring vormen voor de gunstiger beroepsstatus van Turkse werknemers in Nederland. Om die reden lopen we hierna alleen die omgevingsfactoren na die mogelijk een bijdrage leveren aan de verklaring van de gesignaleerde grotere achterstand in Nederland in de nettoparticipatie en het percentage vaste aanstellingen.

Discriminatie van allochtonen komt in beide landen voor, maar er zijn geen aanwijzingen dat in Nederland vaker of minder vaak wordt gediscrimineerd dan in Duitsland. Wellicht moet een uitzondering worden gemaakt voor hoger opgeleiden, die in Nederland iets minder achterstand hebben dan in Duitsland, maar deze groep legt te weinig gewicht in de schaal om veel effect te kunnen hebben op de gemiddelde achterstand.

Het *scholingssysteem* is een andere omgevingsfactor. We doelen hier vooral op het sterk ontwikkelde leerlingstelsel in Duitsland, dat, met name bij een opgaande

conjunctuur, de toegang tot de arbeidsmarkt lijkt te vergemakkelijken. Daar staat tegenover dat bij een neergaande conjunctuur sommigen geen leerplaats vinden, hetgeen de kansen op de Duitse arbeidsmarkt sterk belemmert. Jongeren uit minderheidsgroepen hebben meer moeite om een leerplaats te bemachtigen dan autochtone jongeren en voor zover dit lukt, zijn het vaak leerplaatsen in traditionele beroepen, die gevoelig zijn voor conjuncturele schommelingen. Voorts leidt het leerlingstelsel dikwijls naar industriële en ambachtelijke beroepen met korte loopbaanlijnen die het carrièreperspectief kunnen beperken. Dit draagt weliswaar niet bij aan de verklaring van de verschillen in arbeidsdeelname, maar wel aan de verklaring van de grotere achterstand in beroepsstatus van de Turken in Duitsland.

De economische crisis van de jaren tachtig en de herstructurering van de *werkgelegenheid* is voor Turken in Nederland ingrijpender geweest dan in Duitsland. Dit geldt met name voor de afname van de werkgelegenheid in bepaalde delen van de industrie, een sector waarop Turken van oudsher sterk waren georiënteerd. Overtollige werknemers vloeiden massaal af in sociale zekerheidsregelingen zoals de WAO, WW en bijstand en kwamen daardoor permanent buiten de arbeidsmarkt te staan. Dit illustreert tevens het belang van de *sociale zekerheid* als omgevingsfactor. In Nederland vormde de WAO een gemakkelijke en financieel aantrekkelijke route om de arbeidsmarkt te verlaten. Een vergelijkbare regeling bestond niet in Duitsland. In het *immigratiebeleid*, met inbegrip van het *remigratiebeleid*, zijn er substantiële verschillen. Het beleid in Duitsland was restrictiever en selectiever dan dat in Nederland. De grotere selectiviteit bij de werving van Turkse gastarbeiders heeft ertoe geleid dat deze in Duitsland gemiddeld hoger zijn opgeleid en vaker afkomstig zijn uit steden. Dit zou bevorderlijk kunnen zijn geweest voor de integratie. Het is verder niet overdreven te stellen dat Duitsland in de eerste helft van de jaren tachtig door het gevoerde remigratiebeleid werkloosheid heeft geëxporteerd, terwijl Nederland door het soepele beleid ten aanzien van gezinsvorming en –hereniging juist werkloosheid heeft geïmporteerd. In Duitsland bestond lange tijd een sterkere relatie tussen de verblijfspositie en de sociaaleconomische positie dan in Nederland. Ook het over laten komen van een partner uit het herkomstland was in Duitsland gebonden aan strengere eisen met betrekking tot werk en inkomen dan in Nederland. Mogelijk heeft dit bij de Turken in Duitsland tot sterkere prikkels geleid om werk te aanvaarden. Ook kan dit tot uiting zijn gekomen in het sneller aanvaarden van werk onder het opleidingsniveau, hetgeen een verklaring zou zijn voor de bevindingen over de beroepsstatus van Turken in Nederland en Duitsland.

Resteert het *integratiebeleid*. In Duitsland was er tot voor kort nauwelijks sprake van een dergelijk beleid. Nederland echter, voert al langere tijd een integratiebeleid. Tot enkele jaren geleden stond daarin de eigen identiteit van de betrokken etnische groepen centraal. Oriëntatie op de Nederlandse taal en samenleving hadden geen hoge prioriteit. Daarom is wel betoogd dat dit beleid contraproductief heeft gewerkt. De relatief grote achterstand van de Turken op de arbeidsmarkt in Nederland biedt

in ieder geval geen ondersteuning voor de effectiviteit van het Nederlandse integratiebeleid. Maar dat het beleid contraproductief heeft gewerkt, is ook moeilijk hard te maken. Daarvoor zijn de veronderstelde effecten van het beleid op de geringe geneigdheid om Nederlands te leren waarschijnlijk niet groot genoeg geweest. Datzelfde geldt voor de gedachte dat het Nederlandse beleid de gerichtheid op de eigen groep zou hebben bevorderd.

Conclusie

Samenvattend luidt de conclusie dat de arbeidsmarktpositie van de Turken in Nederland, ook als we corrigeren voor verschillen in individuele kenmerken, ongunstiger is dan in Duitsland. Dit geldt met name voor de arbeidsdeelname, met uitzondering van die van hoger opgeleiden, en voor het percentage vaste aanstellingen. Discriminatie speelt in beide landen een rol in de verklaring van achterstanden, maar niet of nauwelijks als het gaat om verschillen tussen Nederland en Duitsland. Ook het effect op die verschillen van factoren als het leerlingstelsel en het gevoerde integratiebeleid, wordt beoordeeld als gering of twijfelachtig. Als voornaamste verklaringen komen in aanmerking: (1) de relatief sterk teruglopende werkgelegenheid in de industrie in Nederland in combinatie met het gebruik van onder andere de WAO als uittreedroute, (2) het gevoerde immigratiebeleid, dat in Duitsland restrictiever en selectiever was dan in Nederland, hetgeen heeft geleid tot (3) een anders samengestelde groep Turken in Duitsland, die beter is toegerust dan de Turken in Nederland om een (vaste) baan te vinden

Een andere belangrijke conclusie is dat de Turken in beide landen een forse achterstand hebben ten opzichte van de autochtonen. Door het accent op de vergelijking tussen de Turken in beide landen, raakt dit perspectief wat naar de achtergrond. Dit laat echter onverlet dat de verschillen tussen Turken en autochtonen aanzienlijk groter zijn dan de verschillen tussen Turken in Nederland en Turken in Duitsland.

1 Inleiding

1.1 Onderzoek naar Turken in Duitsland en Nederland

Veel onderzoek naar de integratie van allochtone groepen vindt plaats binnen een en hetzelfde land. Dergelijk onderzoek is sterk in de beschrijving van verschillen tussen allochtonen en autochtonen in hun maatschappelijke positie en maakt duidelijk welke verklarende factoren aan de verschillen ten grondslag liggen. Er ontstaat een beeld van de wijze en het tempo van de integratie van allochtonen, maar onduidelijk blijft hoe deze zich verhouden tot die in andere landen. Inzicht hierin is relevant met het oog op uitspraken over de effectiviteit van het overheidsbeleid (bv. Wanner en Dronkers 2005). Koopmans (2002) heeft in dit verband nogal wat stof doen opwaaien. Hij is van mening dat de integratie van minderheden in Duitsland aanzienlijk verder is voortgeschreden dan in Nederland, dit ondanks het ontbreken van een uitgebreid minderhedenbeleid bij onze oosterburen. Het op verzuilde leest geschoeide minderhedenbeleid in Nederland heeft in zijn ogen contraproductief gewerkt en dient dan ook drastisch te worden herzien. Deze boodschap van achterblijvende integratie en falend beleid keert met grote regelmaat terug in de discussie over minderheden in Nederland.

Deze studie richt zich op de empirische vaststelling van de verschillen in arbeidsmarktpositie tussen de Turken in Nederland en in Duitsland. De vraagstelling luidt: *In hoeverre verschilt de arbeidsmarktpositie van de Turken in Nederland en in Duitsland en door welke factoren kunnen verschillen worden verklaard?*

De arbeidsmarktpositie beschrijven we aan de hand van het aantal personen met werk (nettoparticipatie) en aan de hand van twee kenmerken van werkenden, namelijk de aard van hun dienstverband (vast/tijdelijk) en de beroepsstatus. Bij de vaststelling van verschillen in arbeidsmarktpositie wordt steeds een vergelijking gemaakt met de autochtone bevolking in beide landen.¹

1.2 De voordelen van onderzoek naar één herkomstgroep in twee landen

In deze studie kijken we naar de arbeidsmarktpositie van één herkomstgroep in twee verschillende landen. Een dergelijke opzet, die te boek staat als een *comparative destination study* (Van Tubergen 2004), heeft belangrijke voordelen. Men mag veronderstellen dat door het vizier te richten op eenzelfde groep die in elk geval qua herkomstland homogeen is, het probleem van ongemeten kenmerken minder groot is dan in landenvergelijkend onderzoek dat meerdere groepen tegelijkertijd bestudeert. Bij een vergelijking van verschillende etnische groepen spelen culturele en etnische kenmerken altijd een rol, maar gegevens daarover ontbreken vaak. Daarbij kan men

onder meer denken aan sociale netwerken, culturele verschillen en aspiraties. Dit betekent dat een statistische analyse doorgaans alleen betrekking heeft op geobserveerde kenmerken als opleidingsniveau en andere sociaaldemografische kenmerken. Sociaal-culturele verschillen tussen groepen blijven buiten beschouwing, waardoor uitspraken over bijvoorbeeld de betekenis van overheidsbeleid moeilijk zijn te doen. Dit bezwaar geldt tot op zekere hoogte ook voor dit onderzoek. Omdat we hier echter te maken hebben met dezelfde herkomstgroep, veronderstellen we dat de eventueel geconstateerde verschillen minder zijn toe te schrijven aan ongemeten (sociaal-culturele) kenmerken.²

Een soortgelijk probleem van landenvergelijkend onderzoek is dat verschillen in afbakening van de groepen immigranten de vergelijkbaarheid in uitkomsten hinderen. Dat geldt ook voor de – spaarzame – vergelijkende studies tussen Nederland en Duitsland. Hierin wordt de positie van buitenlanders (*Ausländer*) in Duitsland vergeleken met die van niet-westerse allochtonen in Nederland. Dit zijn beide zeer heterogene en daardoor onvergelijkbare categorieën. In Duitsland vallen de Turken onder de buitenlanders (*Ausländer*), maar bijvoorbeeld ook veel immigranten uit het voormalige Joegoslavië en de Zuid-Europese landen. In Nederland maken onder andere Turken, Marokkanen en sommige postkoloniale migranten deel uit van deze categorie. Deze groepen vertonen een grote variatie, die de onderlinge vergelijking bemoeilijkt. Er zijn immers grote verschillen in onder meer de migratiegeschiedenis en de sociale en culturele afstand ten opzichte van de ontvangende – Nederlandse en Duitse – samenleving. Het gaat de mogelijkheden van de (beschikbare) kwantitatieve gegevens te boven om voor dergelijke verschillen statistisch te controleren. De keuze voor een en dezelfde groep heeft in dit licht dus grote voordelen.

Versillen in definities beïnvloeden de mate van vergelijkbaarheid van de uitkomsten eveneens. Een belangrijk verschil tussen Nederland en Duitsland betreft de wijze van identificatie van etniciteit. In de Duitse statistieken vindt de identificatie plaats op basis van nationaliteit, Nederland hanteert het geboortelandcriterium. Dit resulteert in de afbakening van andere groepen. De keuze voor nationaliteit leidt niet alleen tot een kleinere omvang dan bij toepassing van het geboortelandcriterium, maar betekent doorgaans ook dat allochtone groepen relatief veel matig geïntegreerden bevatten. Deze kwestie speelt ook in deze studie een rol, zij het uitsluitend wanneer achtergrondinformatie wordt gegeven over de samenstelling en ontwikkeling van de Turkse bevolking in beide landen (hoofdstuk 2). Onze arbeidsmarktgegevens van hoofdstuk 3 zijn echter gebaseerd op het geboortelandcriterium. Bij de vaststelling van de arbeidsmarktpositie van Turken in Nederland en Duitsland worden dezelfde definities gehanteerd.

De beperking van deze landenvergelijkende studie tot dezelfde herkomstgroep in twee landen alsmede de beschikbaarheid van goede kwantitatieve databronnen hebben als belangrijk voordeel dat de vergelijking van de uitkomsten minder wordt

vertroebeld door ongemeten kenmerken en verschillen in definities. Dit is een kwestie die in landenvergelijkend onderzoek altijd opduikt en onderwerp van stevige discussie kan zijn, ook in het geval van de vergelijking van de integratie van allochtonen in Nederland en Duitsland (zie bv. Böcker en Thränhardt 2003; Koopmans 2003a). De scherpte van deze discussie is niet zonder reden. Het oorzakelijke effect van integratiebeleid is moeilijk aantoonbaar. Men moet immers de rol van andere effecten, zoals verschillen in samenstelling van de desbetreffende groepen, goed kunnen inschatten om te concluderen dat een minder goede integratie in Nederland is toe te schrijven aan het – mogelijkterwijs falende – integratiebeleid. Hoewel de opzet van deze studie voordelen heeft boven andere, past ook bij het hier gekozen perspectief enige bescheidenheid. Er reesteren tal van factoren, waaronder beleidsfactoren, die niet gekwantificeerd kunnen worden.

1.3 *Mogelijke verklaringen voor verschillen in arbeidsmarktpositie*

In deze studie zijn we op zoek naar de betekenis van factoren die de verschillen in arbeidsmarktpositie van de Turken in Nederland en in Duitsland kunnen verklaren. We gaan uit van een inventarisatie van factoren, die zijn te onderscheiden in individuele kenmerken en omgevingsfactoren:

individuele kenmerken:

- onder meer verschillen in opleidingsniveau, beheersing van het Nederlands respectievelijk Duits, geslacht, leeftijd, generatie, migratiemotieven, regionale herkomst van de Turken in Duitsland en Nederland (denk aan stedelijke gebieden vs. platteland), sociaal-culturele integratie;

omgevingsfactoren:

- discriminatie
- scholingssysteem
- werkgelegenheid (o.a. verandering in de verhouding industrie/diensten)
- beleidsfactoren: sociale zekerheid, immigratie- en integratiebeleid.

Dit overzicht laat zien dat vele factoren inwerken op de positieverwerving van de leden van minderheidsgroepen. Niet al deze factoren zijn echter gemeten. De beschikbare gegevens bevatten met name informatie over individuele kenmerken. Ongemeten zijn vooral de omgevingsfactoren. De in deze studie uitgevoerde kwantitatieve analyses kunnen derhalve over het algemeen aangeven in hoeverre individuele kenmerken verantwoordelijk zijn voor geconstateerde verschillen. Maar de effecten van andere factoren laten zich niet kwantificeren. Secundaire bronnen en aanvullend onderzoek moeten helder maken om welke factoren het gaat en wat de mogelijke betekenis ervan is.

In deze studie maken de kwantitatieve analyses duidelijk welke betekenis individuele kenmerken hebben voor de verschillen in de positie van Turken op de arbeidsmarkt in Nederland en in Duitsland. Indien onverklaarde verschillen reesteren, moet

ander bronnenmateriaal aangrijpingspunten bieden voor een nadere interpretatie. In hoofdstuk 3 wordt toegelicht welke analysemethode is toegepast. In hoofdstuk 4 wagen we een poging om de ‘onverklaarde rest’ in te vullen.

1.4 Bronnen

De gegevens over de Turken in Nederland zijn afkomstig uit het survey Sociale positie en voorzieningengebruik allochtonen (SPVA) dat in 2002 is gehouden. De reden voor het gebruik van deze bron heeft te maken met het hoge aantal Turken dat is geïnterviewd, en de beschikbaarheid van voor allochtone groepen kenmerkende variabelen zoals het jaar van komst naar Nederland en de beheersing van de Nederlandse taal. De informatie over autochtone Nederlanders is afkomstig uit de Enquête beroepsbevolking (EBB) van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) uit datzelfde jaar. Het geboortelandcriterium onderscheidt in deze bronnen de etnische groepen. De Nederlandse dataset bestaat uit ruim 65.000 autochtone Nederlanders en 2180 Turken.

De gegevens over de Turken in Duitsland zijn afkomstig uit het Duitse Sociaal Economische Panel. De meeste Turkse respondenten zijn in dit onderzoek betrokken via een specifiek op buitenlanders gerichte deelsteekproef. Anders dan in veel andere studies onder allochtonen in Duitsland is hier gebruikgemaakt van het geboortelandcriterium om Turken te identificeren. In totaal is in 2002 informatie verzameld bij 704 Turken. De gegevens over circa 9000 autochtone Duitsers zijn eveneens afkomstig uit het Duitse Sociaal Economische Panel. Doordat Turken nauwelijks in de voormalig Oost-Duitse deelstaten wonen, zijn in deze studie uitsluitend personen vertegenwoordigd die woonachtig zijn in deelstaten van het voormalige West-Duitsland.

Bijlage A bevat een toelichting op de bestanden, onder meer over de wijze van dataverzameling, weging en imputatie van ontbrekende waarden.

Noten

- 1 In een studie naar de arbeidsmarktpositie had een analyse naar werkloosheid eveneens voor de hand gelegen. Vanwege verschillen in definitie van werkloosheid in het Nederlandse en Duitse bestand bleek dit echter niet mogelijk.
- 2 Deze opmerkingen gelden ook in het algemeen voor landenvergelijkend onderzoek naar de integratie van leden van allochtone groepen, waarin sinds enige jaren in toenemende mate de voorkeur uitgaat naar het tegelijkertijd bestuderen van meerdere groepen in meerdere landen (bv. Kogan 2004; Van Tubergen 2005; Wanner en Dronkers 2005). Dit zogenaemde *double comparative design* maakt, zo is de stellingname, beter dan andere designs uitspraken over macro-effecten mogelijk. Dergelijke macro-effecten kunnen betrekking hebben op de kenmerken van zowel de herkomst- als de bestemmingslanden, waaronder vormen van migratie- en integratiebeleid. In deze aanpak wordt voor een breed scala van bestemmingslanden en migrantengroepen informatie verzameld over integratie-indicatoren, individuele hulpbronnen van de leden van allochtone groepen en kenmerken van het herkomstland en – vaker – het bestemmingsland. Door uit te gaan van een fors aantal landen, kunnen de gegevens via multileveltechnieken worden geanalyseerd. Mede vanwege de geavanceerde wijze van gegevensanalyse en de opbouw van imposante databestanden wordt deze opzet steeds vaker als norm beschouwd. Maar groot is niet altijd beter. Een aanzienlijk probleem bij deze wijze van onderzoek is de enorme heterogeniteit van migrantengroepen. Onderzoek binnen dit perspectief heeft niet zelden betrekking op de positieverwerving van uiteenlopende migrantengroepen in uiteenlopende (Zuid-, Oost- en West-)Europese landen, in de vs en in Australië. Het behoeft weinig betoog dat leden van deze groepen sterk van elkaar verschillen in migratiegeschiedenis, in cultuur, in aspiraties, in sociale netwerken, enzovoort. Grootschalige surveydata waarop dergelijk onderzoek is gebaseerd, voorzien meestal niet in dergelijke gegevens. Statistische controle op deze eigenschappen gaat de mogelijkheden van internationaal vergelijkend onderzoek te boven. Doorgaans kan slechts voor enkele min of meer basale sociaaldemografische kenmerken zoals leeftijd, geslacht en opleidingsniveau, worden gecontroleerd. Het gevolg is dat de ‘resterende’ verschillen tussen allochtone groepen in diverse landen niet zonder meer aan macrocontextfactoren toegeschreven kunnen worden. Het is zeer wel denkbaar dat ongemeten verschillen in individuele kenmerken hier een rol bij spelen. Onderzoekers blijven dus zitten met ongemeten individuele kenmerken, die naast institutionele effecten, de verschillen in integratie verklaren. Verder zijn de problemen vanwege definitieverschillen doorgaans groot.

2 *Turken in Duitsland en Nederland: een sociaaldemografisch profiel*

Dit hoofdstuk geeft een sociaaldemografisch profiel van de Turkse groep in Duitsland en in Nederland. We kijken naar verschillende relevante demografische kenmerken, zoals de verdeling naar sekse en leeftijd, de omvang van de tweede generatie en de regionale spreiding. Tevens besteden we aandacht aan ontwikkelingen in de bevolkingsomvang en, daarmee verband houdend, aan ontwikkelingen in immigratie en emigratie en de aantallen naturalisaties. Daarnaast komen sociaaleconomische achtergrondkenmerken aan bod. We gaan in op verschillen tussen de Turken in Nederland en Duitsland in opleidingsniveau en beheersing van de taal van het bestemmingsland.

Deze gegevens vormen een belangrijk kader voor de interpretatie van de verschillen in arbeidsmarktpositie van de Turken in Nederland en Duitsland. De migratiegeschiedenis beïnvloedt de samenstelling van de groep op terreinen als de verblijfsduur, het gerealiseerde opleidingsniveau, de taalbeheersing en de sociaal-culturele afstand ten opzichte van de ontvangende samenleving. Dergelijke factoren zullen hun doorwerking hebben in de arbeidsmarktpositie van Turken in beide landen.

Gegevens uit de bevolkingsstatistieken vormen de voornaamste bron voor dit hoofdstuk. In de Nederlandse bevolkingsstatistieken wordt het geboortelandcriterium gehanteerd voor de vaststelling van etniciteit, in de Duitse geschiedt identificatie op basis van nationaliteit. Dit verschil bemoeilijkt niet alleen de vergelijking tussen Nederland en Duitsland, ook maakt dit het lastig te bepalen hoe groot de ‘Turkse’ groep in Duitsland nu daadwerkelijk is en welke effecten naturalisaties hebben op de samenstelling van deze groep.¹

2.1 *Omvang en samenstelling van de Turkse groep in Duitsland en Nederland*

Eind 2003 woonden er 1.877.661 Turken in Duitsland. (Dit zijn dus personen met de Turkse nationaliteit.) Op een bevolking van 82,5 miljoen betekent dit dat 2,3% van de inwoners uit Turken bestaat. Wanneer we ook de genaturaliseerde Turken erbij betrekken, telt Duitsland naar schatting 2,5 miljoen Turken. De Duitse bevolking bestaat dan voor circa 3% uit Turken.

Zij vormen verreweg de grootste groep buitenlanders in Duitsland. Voormalig Joegoslaven volgen op behoorlijke afstand: deze groep telt iets meer dan een miljoen personen. Verder wonen er 600.000 Italianen en 350.000 Grieken. Circa 325.000 personen in Duitsland hebben de Poolse nationaliteit. De Marokkanen zijn een relatief

kleine groep, circa 80.000, net zo veel als het aantal Iraniërs. Bovendien wonen er ongeveer 88.000 Vietnamesezen in Duitsland.

In Nederland wonen 351.648 Turken (cijfers van 1 januari 2004, gebaseerd op geboortelandcriterium). Net als in Duitsland vormen zij de grootste groep onder de minderheden. Hun aandeel in de bevolking bedraagt 2,2%; naar verhouding is de omvang van de Turkse groep in Nederland dus ongeveer even groot als in Duitsland (uitgaande van Turken in Duitsland met de Turkse nationaliteit). Met 325.000 personen zijn de Surinamers de op één na grootste minderheidsgroep. Voorts wonen er 306.000 Marokkanen in Nederland en 131.000 Antillianen.

Geslacht

De geslachtsverdeling bij de Turken in Duitsland is ongelijk: 53,8% is man, 46,2% is vrouw. Waarschijnlijk komt dit doordat de gezinshereniging nooit helemaal voltooid is. Het is niet zo dat er aanzienlijk meer vrouwen zijn teruggekeerd. Wel speelt een rol dat de Turkse vrouwen wat vaker dan de mannen de Duitse nationaliteit hebben aangenomen (zie § 2.2).

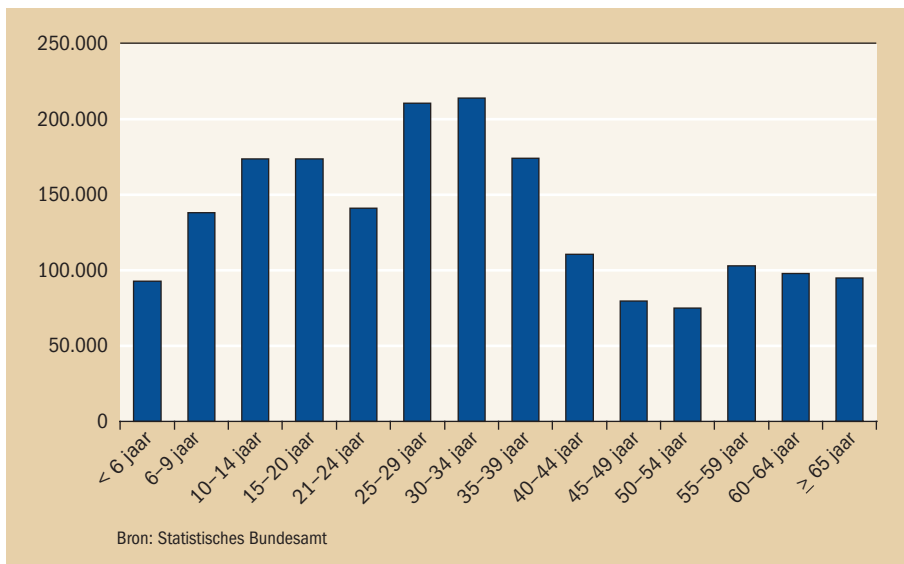
Ook in Nederland is de verdeling naar geslacht enigszins scheef, maar minder dan in Duitsland: 52% is man.

Leeftijd

De Turkse populatie in Duitsland telt vergeleken met die in Nederland weinig jongeren (figuur 2.1).

Figuur 2.1

Leeftijdsverdeling van Turken (nationaliteit) in Duitsland, 31 december 2003 (in absolute aantallen)

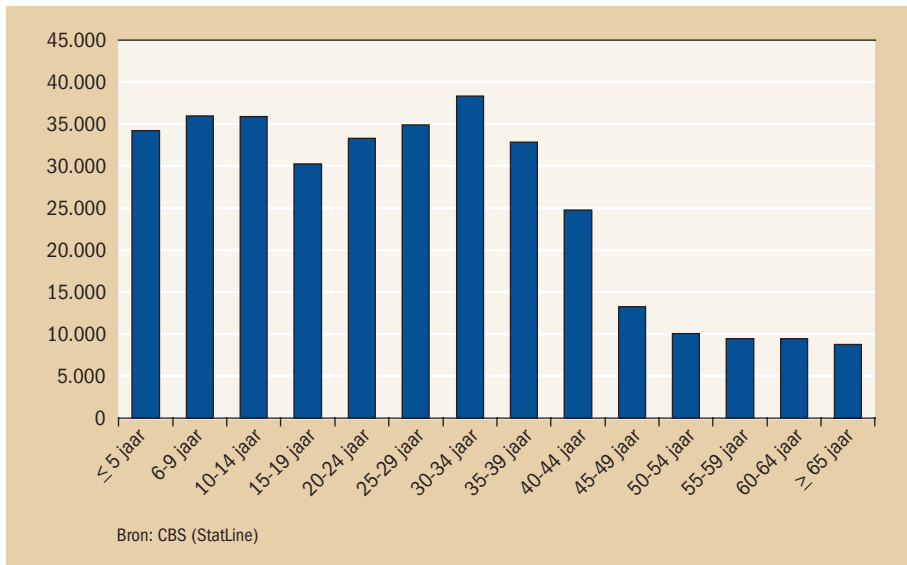
Naar verhouding zijn er vooral weinig Turken in de leeftijd van 21-25 jaar. Waarschijnlijk is dit het gevolg van het betrekkelijk vaak voorkomen van naturalisaties in deze categorie. Bronnen die gebaseerd zijn op nationaliteit, onderschatten dus vooral het aantal jongvolwassen Turken.²

De leeftijdsverdeling van Turken in Duitsland vertoont een opvallende dip bij personen tussen de 45 en 55 jaar. De belangrijkste reden hiervan is niet naturalisatie. Veel Turken in dit cohort zijn begin jaren tachtig van de vorige eeuw teruggekeerd naar het land van herkomst (zie verderop).

Figuur 2.2 toont de leeftijdsverdeling van de Turken in Nederland. Er is voor gekozen om voor beide landen aparte figuren te presenteren. Dit is niet alleen duidelijker, ook hanteren de statistische bureaus in beide landen andere klassengrenzen. In de figuren is zoveel mogelijk uitgegaan van dezelfde klassengrenzen, maar de overlap is niet volledig.

Figuur 2.2

Leeftijdsverdeling van Turken (geboorteland) in Nederland, 1 januari 2004 (in absolute aantallen)

De Turkse groep in Nederland telt, anders dan die in Duitsland, veel jongeren. Dit zal te maken hebben met de wijze van identificatie. Daarnaast is onder de Turken het kindertal in Nederland hoger dan in Duitsland. Net als in Duitsland zijn er binnen de Turkse groep in Nederland betrekkelijk weinig ouderen. Vanwege het hoge kindertal en de immigratie van huwelijksmigranten kenmerkt de Turkse groep in Nederland zich door een jonge bevolking. Ook is een behoorlijk deel van de vroege eerste generatie, de gastarbeiders, teruggekeerd (Gijsberts 2004).

Onverwacht in de figuur is het betrekkelijk geringe aandeel Turken in de leeftijd tussen de 15 en 20 jaar. Mogelijk wordt dit veroorzaakt door – tijdelijke – terug-

keer van Turken in deze leeftijd. Daarbij kan men denken aan de vervulling van de dienstplicht. Tevens is bekend dat ouders hun kinderen een periode terugsturen naar Turkije, onder meer wanneer ontsporing dreigt (vgl. Veenman 1996).

Tweede generatie

Bijna 35% van de Turken in Duitsland behoort tot de tweede generatie. Het gaat om ruim 650.000 personen (tabel 2.1). Dit aantal zou hoger zijn indien het aantal Turken op grond van het geboorteland zou zijn vastgesteld. Veel in Duitsland geboren Turken zijn genaturaliseerd, al zijn de precieze aantallen niet goed in te schatten (Worbs 2003). Van de Turken onder de 18 jaar is ruim 87% in Duitsland geboren. Van de personen tussen 18 en 35 jaar geldt dit voor een derde. Daarboven zijn ze bijna allemaal in het herkomstland geboren. Vanaf 1 januari 2000 krijgen onder bepaalde voorwaarden de leden van de tweede generatie bij hun geboorte automatisch de Duitse nationaliteit.

Tabel 2.1

Turken in Duitsland (nationaliteit) en Nederland (geboorteland) naar generatie en leeftijd, 31 december 2003/1 januari 2004 (in absolute aantallen en procenten)

	totaal (abs. x 1000)	2e generatie (abs. x 1000)	aandeel 2e generatie (%)
Duitsland: totaal	1877,7	654,9	34,9
< 18 jaar	498	435,1	87,4
18-34 jaar	645,1	216,5	33,6
35-49 jaar	364	3,1	0,9
50-64 jaar	275,9	0,1	0,0
≥ 65 jaar	94,7	0,0	0,0
Nederland: totaal	351,6	157,3	44,7
< 20 jaar	136,4	122,8	90,0
20-34 jaar	106,5	33,7	31,7
35-49 jaar	70,9	0,7	0,9
50-64 jaar	29,0	0,04	0,1
≥ 65 jaar	8,7	0,03	0,3

Bron: Statistisches Bundesamt; CBS (StatLine) SCP-bewerking

In Nederland is het aandeel Turken van de tweede generatie hoger dan in Duitsland (44,7% tegen 34,9%). Dit verschil zal samenhangen met de verschillende identificatie van Turken in de statistieken (nationaliteit vs. geboorteland).

Regionale spreiding

De Turken in Duitsland laten een andere regionale spreiding zien dan de totale Duitse bevolking (tabel 2.2). Ze zijn vooral sterk vertegenwoordigd in Nordrhein-Westfalen, waar een derde van hen woonachtig is, tegen 22% van de totale bevolking. De aanwezigheid van een aantal grote steden en industriële centra is hier debet aan. Daarnaast wonen ze relatief vaak in Baden-Württemberg, Berlijn, Bremen, Hamburg en Hessen. In Beieren zijn naar verhouding weinig Turken te vinden. Turken zijn nagenoeg afwezig in de federale staten die tot Oost-Duitsland behoorden.³ Dit hangt natuurlijk samen met de periode waarin ze naar Duitsland kwamen. Daarnaast bieden de (arbeidsmarkt)omstandigheden kennelijk geen aanleiding om zich in de staten van voormalig Oost-Duitsland te vestigen. (Vanwege dit vestigingspatroon blijven, zoals toegelicht in hoofdstuk 1, de analyses van de verschillen in arbeidsmarktpositie tussen Turken en autochtone Duitsers beperkt tot de inwoners van de deelstaten die voorheen tot West-Duitsland behoorden.)

Tabel 2.2

Turken (nationaliteit) en totale bevolking (incl. allochtonen) in Duitsland, naar *Bundesländer*, 31 december 2003 (in absolute aantallen en in procenten)

	Turken	%	totale bevolking (x 1000)	%
Baden-Württemberg	315.618	16,8	10.693	13,0
Bayern	241.454	12,9	12.423	15,1
Berlin	135.013	7,2	3.388	4,1
Brandenburg	2.454	0,1	2.575	3,1
Bremen	29.897	1,6	663	0,8
Hamburg	73.165	3,9	1.734	2,1
Hessen	200.136	10,7	6.089	7,4
Mecklenburg-Vorpommern	1.830	0,1	1.732	2,1
Niedersachsen	118.232	6,3	7.993	9,7
Nordrhein-Westfalen	626.956	33,4	18.080	21,9
Rheinland-Pfalz	73.029	3,9	4.059	4,9
Saarland	14.101	0,8	1.061	1,3
Sachsen	4.327	0,2	4.321	5,2
Sachsen-Anhalt	2.448	0,1	2.523	3,1
Schleswig-Holstein	36.939	2,0	2.823	3,4
Thuringen	2.062	0,1	2.373	2,9
totaal	1.877.661	100	82.532	100

Bron: Statistisches Bundesamt

2.2 Naturalisaties

2.2.1 Duitsland

Lange tijd is het praktisch onmogelijk geweest de Duitse nationaliteit te verwerven. Op 1 juli 1993 trad nieuwe wetgeving in werking, die de mogelijkheid bood Duitser te worden voor (a) buitenlanders van de tweede generatie, die ten minste acht jaar in Duitsland hebben gewoond en het merendeel van hun onderwijs aldaar hebben gevolgd en (b) leden van de eerste generatie die minimaal vijftien jaar in Duitsland hebben gewoond en in hun eigen bestaan kunnen voorzien.

Op 1 januari 2000 is de regelgeving verder geliberaliseerd. Het *Gesetz zur Reform des Staatsangehörigkeitsrecht* introduceerde het *ius soli* beginsel voor de tweede generatie: in Duitsland geboren kinderen van buitenlandse ouders krijgen automatisch de Duitse nationaliteit. Voorwaarde is wel dat ten minste één van de ouders langer dan acht jaar in Duitsland woont. De meeste kinderen krijgen ook de nationaliteit van hun ouders. Tussen hun 18e en 23e jaar dienen ze te kiezen welke nationaliteit ze willen behouden. Wie voor de nationaliteit van de ouders kiest, dient in beginsel afstand te doen van de Duitse.

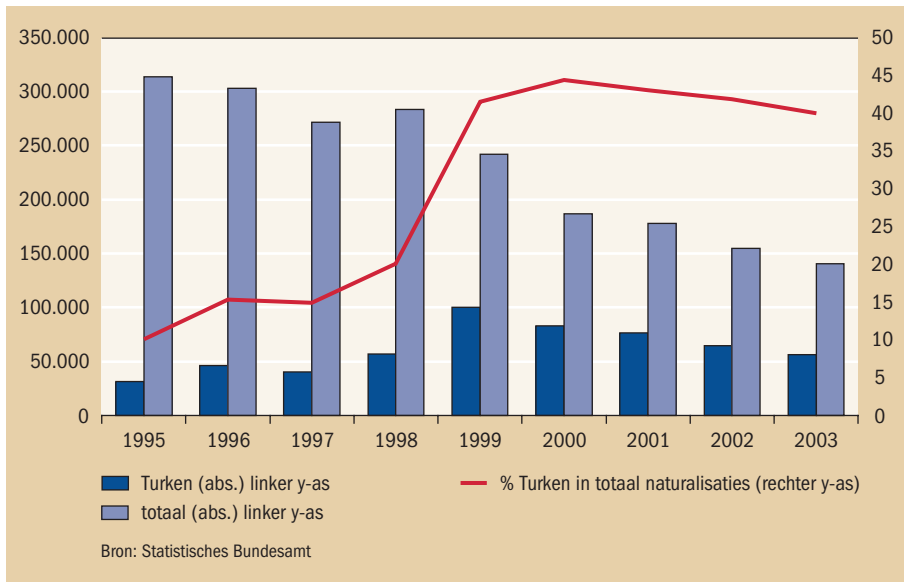
Voor de verwerving van de Duitse nationaliteit moet men meestal een taaltest afleggen. Tussen deelstaten bestaan er verschillen. In Nordrhein-Westfalen wordt bijvoorbeeld helemaal geen taaltest afgenomen.⁴ Een andere eis is economische zelfredzaamheid: wie van een uitkering leeft, komt niet in aanmerking.

Figuur 2.3 laat zien hoeveel Turken zich vanaf 1995 hebben laten naturaliseren. (Zie voor oudere gegevens bv. Muus (2003). Vóór 1993 is het aantal naturalisaties nihil). Het aantal naturalisaties onder Turken nam vanaf 1995 toe om in 1999 een hoogtepunt te bereiken toen 100.000 Turken de Duitse nationaliteit aannamen. De piek houdt mogelijk verband met de grote media-aandacht in 1999 voor het nationaliteitsrecht. Wellicht zijn velen toen op de hoogte geraakt van de mogelijkheden voor naturalisatie. In de nationaliteitswet van 2000 is bovendien de eis van taalkennis aangescherpt. Ook zijn de leges voor naturalisatie verhoogd. Hoe het ook zij, na 1999 daalde het aantal naar iets meer dan 50.000 in 2003. Daarmee volgen Turken de neerwaartse trend in het totale aantal naturalisaties onder buitenlanders in Duitsland. Het aandeel van de Turken in het totale aantal blijft daardoor redelijk constant: vanaf 1999 komt rond de 40% van de naturalisaties in Duitsland op hun conto.

Tussen 1995 en 2003 zijn meer dan 550.000 Turken genaturaliseerd. In totaal hebben naar schatting circa 565.000 Turken zich laten naturaliseren (gegevens eind 2002, zie Worbs 2003). Op papier is het verwerven van een dubbele nationaliteit nauwelijks mogelijk, maar in de praktijk worden ook in Duitsland veel uitzonderingen op de regel gemaakt. Bijna 30% van de genaturaliseerde Turken heeft de Turkse nationaliteit behouden (Böcker 2004).

Figuur 2.3

Aantal naturalisaties, totaal en van Turken (linker as) en aandeel van de Turken in het totale aantal naturalisaties (rechter as), 1995-2003 (in absolute aantallen en in procenten)

Turkse vrouwen worden vaker Duits staatsburger

De Turkse vrouwen nemen naar verhouding wat vaker dan de mannen de Duitse nationaliteit aan (tabel 2.3). Hun aandeel ligt in alle leeftijdsgroepen steeds hoger dan dat van de mannen.

Voorts blijkt in het topjaar 1999 maar liefst 5% van de Turkse bevolking Duits staatsburger te zijn geworden. Daarna lopen de aandelen wat terug, maar ook dan zijn ze nog steeds substantieel.

Tabel 2.3

Aandeel Turken in Duitsland dat zich liet naturaliseren, naar geslacht, 1995-2003 (in procenten)⁵

	totaal	mannen	vrouwen
1995	1,6	1,3	1,9
1996	2,3	1,9	2,6
1997	1,9	1,7	2,2
1998	2,7	2,4	3,1
1999	4,9	4,3	5,6
2000	4,1	3,9	4,4
2001	3,9	3,7	4,2
2002	3,4	3,2	3,6
2003	3,0	2,9	3,1

Bron: Statistisches Bundesamt

Leeftijd

Vooral Turken in de leeftijd van 18 tot en met 34 jaar worden Duits staatsburger.⁶ In 2003 veranderde 4,6% van hen van nationaliteit (tabel 2.4). Ook tussen de 35 en 45 jaar nemen ze naar verhouding vaak de Duitse nationaliteit aan. Opmerkelijk is dat dit aandeel hoger ligt dan bij de Turken jonger dan 18 jaar. Bij de oudere Turken is het aandeel naturalisaties laag.

Tabel 2.4

Naturalisaties van Turken in Duitsland, naar leeftijd, 2003 (in procenten van de leeftijdscategorie)

	totaal	mannen	vrouwen
< 6 jaar	2,1	2,1	2,1
6-17 jaar	3,0	3,0	2,9
18-34 jaar	4,6	4,0	5,3
35-44 jaar	3,5	3,9	3,0
45-64 jaar	0,7	0,8	0,5
≥ 65 jaar	0,3	0,3	0,2
totaal	3,0	2,9	3,1

Bron: Statistisches Bundesamt

2.2.2 Nederland

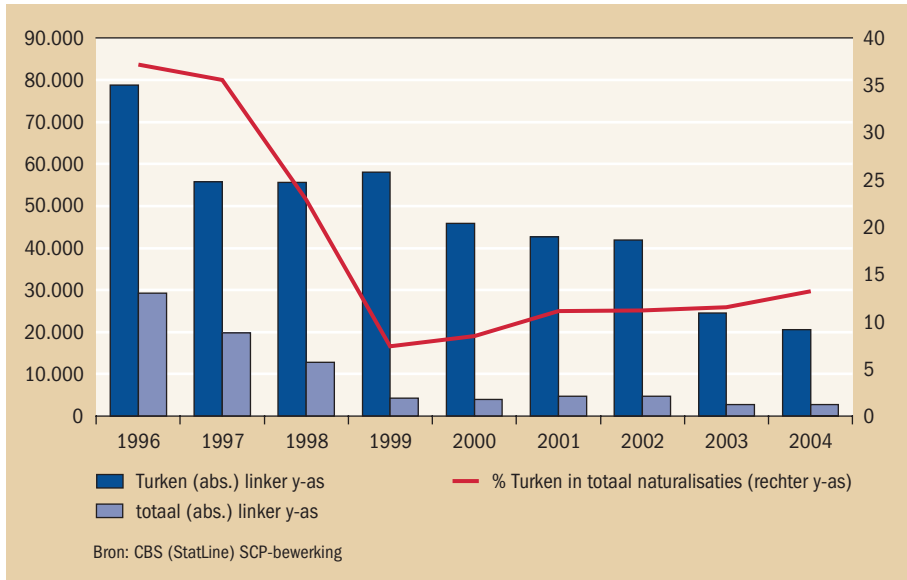
Anders dan in Duitsland heeft het aantal naturalisaties in Nederland geen gevolgen voor de omvang van de groep in de bevolkingsstatistieken. Toch is het relevant na te gaan in hoeverre de Turken in Nederland zich hebben laten naturaliseren. Het blijkt dat dit aantal na 1998 sterk is gedaald (figuur 2.4). In 2004 hebben een kleine 3000 Turken de Nederlandse nationaliteit aangenomen, in 1996 waren dit er nog bijna 30.000. Ook in 1997 (bijna 20.000) en 1998 (bijna 13.000) zijn veel Turken Nederlander geworden. Daarna nam het aantal dus sterk af, met 2004 als voorlopig laagste punt.

Het is aannemelijk dat veranderingen in de regelgeving dit patroon verklaren. Tussen 1 januari 1992 en 1 oktober 1997 konden niet-Nederlanders ervoor kiezen hun oorspronkelijke nationaliteit te behouden. Daar is op grote schaal gebruik van gemaakt. Het aantal naturalisaties is in die periode zeer sterk gestegen (zie Nicolaas 2005). Na 1 oktober 1997 geldt dat personen maar één nationaliteit mogen hebben. Hierop bestaat echter een groot aantal uitzonderingen, bijvoorbeeld voor mensen uit landen – zoals Marokko – die geen afstand van de nationaliteit toestaan. Dit geldt echter niet voor Turken. Toch behouden vrijwel alle Turken die zich laten naturaliseren, de Turkse nationaliteit. Zij vallen kennelijk onder een van de talrijke uitzonderingen. Desondanks lijkt de regelgeving een belangrijke beperking te zijn voor naturalisatie. Minder Turken hebben zich immers tot Nederlander laten naturaliseren.⁷ Verder wordt er sinds 1 april 2003 een naturalisatietoets afgenomen, die

de taalvaardigheid meet van de persoon die de Nederlandse nationaliteit wil krijgen. Ook dit kan van invloed zijn op het aantal. Bovendien zijn de kosten verbonden aan de naturalisatie (leges) gestegen en moet voor de naturalisatietoets worden betaald. Anders dan in Duitsland vormt het ontvangen van een uitkering in Nederland geen beletsel voor naturalisatie.

Figuur 2.4

Aantal naturalisaties, totaal en van Turken (linker as) en aandeel van Turken in het totale aantal naturalisaties (rechter as), 1996-2004 (in absolute aantallen en in procenten)

Het aandeel Turken op het totale aantal is vanaf 1996 fors gedaald. Turken maakten in 1996 37% van de genaturaliseerden uit, in 1999 nog maar 7%. Daarna nam hun aandeel weer enigszins toe.

De ‘naturalisatiegolf’ in 1996 en 1997 blijkt ook duidelijk uit het percentage Turken dat in dat jaar het Nederlanderschap aannam (tabel 2.5). In 1996 verwierf bijna 11% van de Turkse bevolking een Nederlands paspoort, in 2003 en 2004 minder dan 1%. De verschillen tussen mannen en vrouwen zijn gering, maar anders dan in Duitsland zijn het de mannen die iets vaker de Nederlandse nationaliteit hebben aangenomen.

Tabel 2.5

Aandeel Turken in Nederland, dat zich liet naturaliseren, naar geslacht, 1996-2004 (in procenten)

	totaal	mannen	vrouwen
1996	10,8	10,8	10,7
1997	7,1	7,3	6,9
1998	4,4	4,5	4,3
1999	1,4	1,5	1,3
2000	1,3	1,4	1,1
2001	1,5	1,6	1,4
2002	1,4	1,4	1,4
2003	0,8	0,8	0,8
2004	0,8	0,7	0,8

Bron: CBS (StatLine) SCP-bewerking

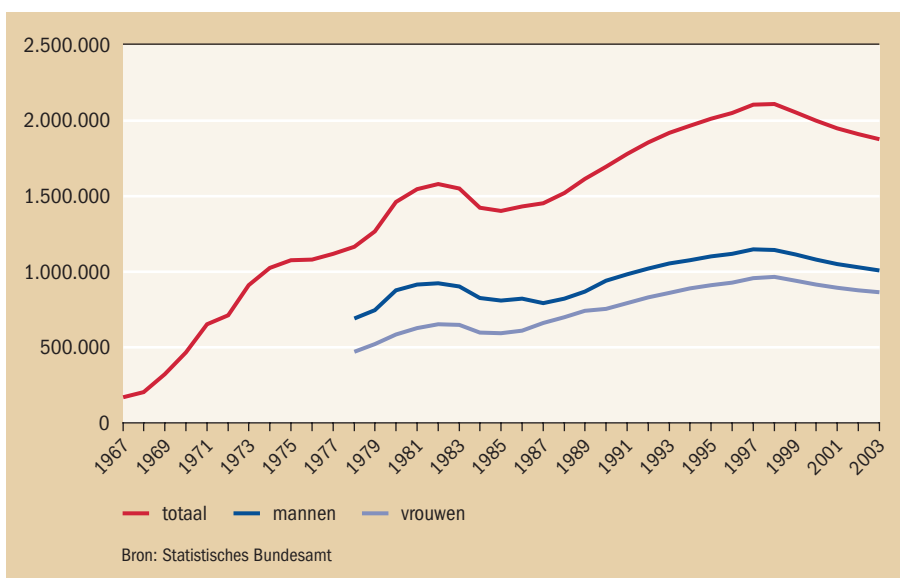
2.3 Ontwikkelingen in de omvang van de Turkse groep in Duitsland en Nederland

2.3.1 Groei

Figuur 2.5 laat zien dat er behoorlijke schommelingen zitten in de omvang van de Turkse groep in Duitsland. Vanaf 1967 tot 1983 nam zij, met enige fluctuaties, gestaag toe van ongeveer 167.000 naar ruim anderhalf miljoen.

Figuur 2.5

Aantal Turken (nationaliteit) in Duitsland, totaal en naar geslacht, 1967-2003 (in absolute aantallen)

In de jaren daarna nam het aantal Turken fors af. Dit is in hoofdzaak het gevolg van het gevoerde terugkeerbeleid. Om de stijgende werkloosheid van Turken het hoofd te bieden, werd terugkeer financieel aangemoedigd. Velen hebben daarvan gebruikgemaakt (zie § 2.3.2 over immi- en emigratie). Dit is een belangrijk verschil met Nederland. In dezelfde periode nam in Nederland de immigratie van Turken namelijk juist toe als gevolg van gezinshereniging. Duitsland heeft lange tijd een restrictief beleid gevoerd ten aanzien van gezinshereniging. Het is niet overdreven te stellen dat Duitsland in het midden van de jaren tachtig werkloosheid heeft geëxporteerd, terwijl in Nederland juist werkloosheid is geïmporteerd (vgl. Muus 2003; Böcker 2004).

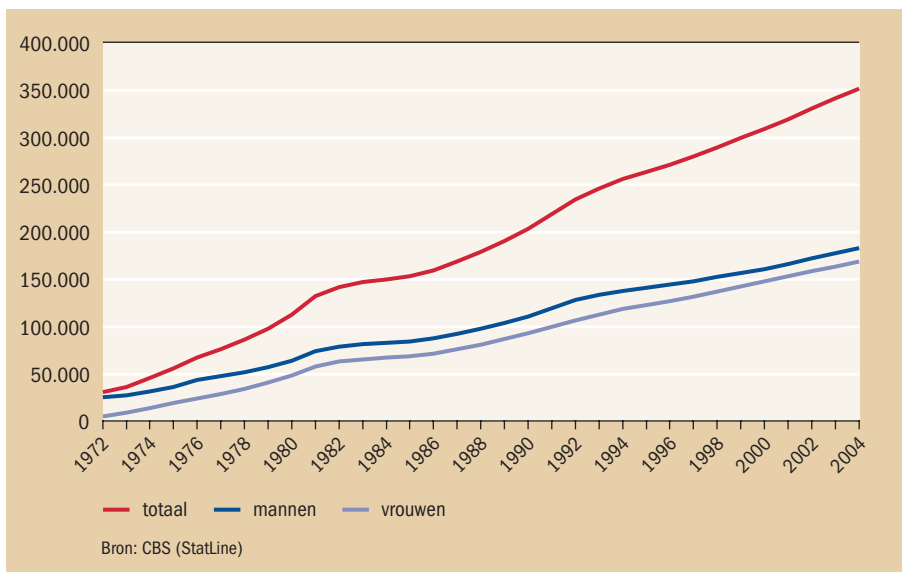
In de periode 1986-1998 nam het aantal Turken in Duitsland elk jaar weer toe. Daarna volgt de omslag en treedt een daling in. Nu is deze echter niet toe te schrijven aan een grootschalige terugkeer, maar aan een stijgend aantal naturalisaties.

De schommelingen in de omvang van de Turkse groep gelden voor zowel de mannen als de vrouwen. Dit betekent dat het saldo van terugkeer en naturalisaties weinig verschilt tussen mannen en vrouwen.

De toename van de Turkse bevolking is in Nederland veel minder dan in Duitsland aan schommelingen onderhevig geweest (figuur 2.6). Vanaf het begin van de jaren zeventig is het aantal Turken in Nederland gestaag toegenomen. Hoewel er, zoals eerder gezegd, ook sprake is geweest van een aanzienlijke terugkeer, is er geen scherpe terugval opgetreden in het aantal Turken in Nederland.

Figuur 2.6

Aantal Turken (geboorteland) in Nederland, totaal en naar geslacht, 1972-2004 (in absolute aantallen)

Uit deze cijfers blijkt dat de Turkse groep in Nederland harder is gegroeid dan in Duitsland. Wanneer we de genaturaliseerde Turken erbij tellen, wonen er circa 2,5 miljoen Turken in Duitsland, in 1975 waren dit er ruim 1 miljoen. In Nederland wonen op dit moment circa 350.000 Turken, in 1975 ging het om ruim 55.000 Turken. De omvang van de Turkse groep in Nederland is dus ruim verzesvoudigd, een duidelijk grotere toename dan in Duitsland. Voor een deel is dit toe te schrijven aan de geringere retourmigratie en hogere immigratie van Turken in Nederland (zie § 2.3.2).

Verder kunnen we vaststellen dat rond de wervingsstop (1973) er in Duitsland – ook relatief gezien – aanzienlijk meer Turken verbleven dan in Nederland. Duitsland heeft meer Turken geworven dan Nederland. Dat was nodig omdat, anders dan in Nederland, niet alleen is geworven voor laaggekwalificeerde banen. De personeelstekorten in Duitsland waren nijpender, het geboorteoverschot lager en de zware industrie en mijnbouw, waar de meeste vacatures ontstonden, waren groter dan in Nederland. Op het hoogtepunt van de gastarbeid was in Duitsland bijna 10% van de beroepsbevolking gastarbeider, een veel hoger aandeel dan in Nederland.⁸ Dit wijst erop dat Turken in Duitsland niet alleen op de allerlaagste niveaus zijn ingeschakeld. De werving was hier ook op afgestemd. De Turkse arbeidsmigranten in Duitsland zijn dan ook hoger opgeleid dan hun herkomstgenoten in Nederland (zie Akgündüz 1993, waarop onderstaande grotendeels is gebaseerd). Turken die naar Duitsland gingen, zijn bovendien vaak afkomstig uit steden en meer ontwikkelde gebieden van Turkije. Ongeveer de helft van de Turkse arbeidsmigranten in Duitsland is afkomstig uit de grotere steden in Turkije (Polm 1997). Turkse immigranten in Nederland komen voor ongeveer de helft uit dorpen, de andere helft is afkomstig uit provincie-steden, van wie slechts 5% uit de grotere steden. Nederlandse werkgevers werven vooral in Centraal-Anatolië. Ook zijn veel Turken in Nederland afkomstig uit het gebied rondom de Zwarte Zee.

Tevens zijn er duidelijke aanwijzingen dat de Turkse arbeidsmigranten in Duitsland beter gekwalificeerd waren dan die in Nederland. Onder hen bevonden zich opmerkelijk weinig personen die voor het vertrek naar Duitsland in de landbouw werkzaam waren, vergeleken met het aandeel landarbeiders in de totale Turkse bevolking in die tijd. Het waren vooral fabrieksarbeiders en ambachtslieden die naar Duitsland migreerden. Onder de Turkse migranten in Nederland was het aandeel analfabeten ook hoger. Penninx (geciteerd door Akgündüz 1993) zegt hierover dat ‘vooral West-Duitsland geïnteresseerd was in geschoolde Turkse arbeiders, terwijl Nederland alleen maar ongeschoolde arbeiders wierf’.

2.3.2 Immi- en emigratie⁹

Duitsland

Formeel startte met het afsluiten van een wervingsovereenkomst tussen West-Duitsland en Turkije in 1961 de arbeidsmigratie van Turken naar Duitsland. Het was het

begin van een tamelijk turbulente periode van immi- en emigratie. Tussen 1961 en 1985 fluctueert de immi- en emigratie van Turken sterk (figuur 2.7).

Na 1967 nam de immigratie een hoge vlucht. Het hoogtepunt ligt in 1973 toen 250.000 Turken naar Duitsland kwamen. Na dit jaar daalde de immigratie fors. Dit was het gevolg van de in 1973 afgekondigde wervingsstop. Tevens speelt mee dat Duitsland in dat jaar maatregelen trof om de gezinshereniging te beperken. In het midden van de jaren zeventig is er ook sprake van een forse emigratie. In 1975 vertrokken 150.000 Turken. In de jaren daaromheen ging het eveneens om aanzienlijke aantallen. De economische crisis is hier een cruciale factor. Aan de verblijfsstatus waren eisen omtrent werk en minimuminkomen verbonden; wie daaraan niet voldeed, moest het land verlaten.

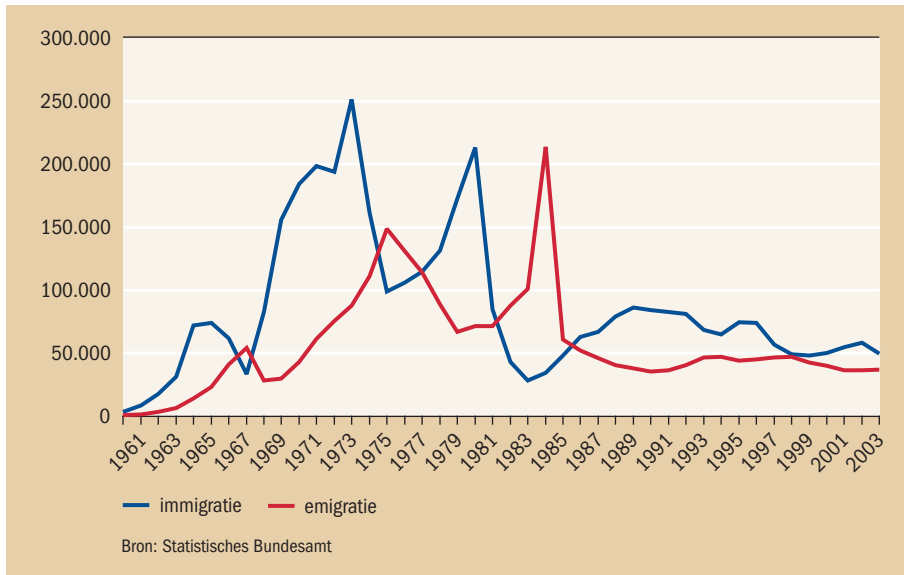
Aan de scherpe daling van de immigratie kwam in 1975 alweer een eind. Tot 1980 liep de immigratie sterk op en nam de emigratie af. Waarschijnlijk is deze ontwikkeling een onbedoeld gevolg van de wervingsstop. Terugkeer naar Turkije kon moeilijk weer ongedaan worden gemaakt. Velen besloten om die reden te blijven en hun familie te laten overkomen. Gezinshereniging vormt in deze periode de belangrijkste achtergrond van de immigratie. Tevens speelt de instabiele politieke situatie in Turkije een rol, uitmondend in de militaire coup in september 1980. Naast gezinsherenigers maakten politieke asielmigranten dan ook veelvuldig deel uit van de instroom in die jaren. Ook in latere jaren blijven asielzoekers een fors aandeel uitmaken van de Turkse instroom in Duitsland. In Nederland was in de jaren tachtig en negentig het aandeel Turkse asielzoekers aanzienlijk lager dan in Duitsland (Thränhardt 2002). Böcker en Groenendijk (2006) becijferen dat tussen 1985 en 2004 in Duitsland 24% van de instroom van Turken uit asielmigranten bestond, in Nederland was dit 12%.¹⁰

Na 1980 nam de immigratie van Turken in Duitsland zeer scherp af. Dit is in hoofdzaak toe te schrijven aan de invoering van een visumplicht. Ook beperkte Duitsland de mogelijkheden van de tweede generatie om een huwelijksmigrant over te laten komen. Verder daalde de asielmigratie en drukte de slechte economische situatie de immigratie verder naar beneden.

In 1984 vertoont de emigratie een piek, toen meer dan 200.000 Turken Duitsland verlieten. De emigratie in dat jaar overstijgt de immigratie fors. De uitstroom in die periode is, als gezegd, in hoge mate toe te schrijven aan het gevoerde terugkeerbeleid, dat in 1983-1984 in Duitsland van kracht was en vanwege de economische laagconjunctuur de wind in de zeilen kreeg. Ook was dit beleid al enige tijd in discussie, waardoor waarschijnlijk velen terugkeer hebben uitgesteld. Wie werkloos werd, kwam in het kader van de zogenoemde *Rückkehrförderungs*politik in aanmerking voor een financiële tegemoetkoming indien men terugkeerde naar het herkomstland. Ook kon men teruggave krijgen van de betaalde pensioenpremies. Grote industriële ondernemingen, in bijvoorbeeld de kolen- en staalindustrie, droegen financieel bij (Böcker 2004). Tussen 1982 en 1986 daalde de Turkse bevolking in Duitsland van 1,6 miljoen naar 1,4 miljoen.

Figuur 2.7

Immigratie en emigratie van Turken (nationaliteit) in Duitsland, 1960-2003 (in absolute aantallen)

Vanaf 1986 komt de immi- en emigratie in rustiger vaarwater. Jaarlijks komen er rond de 75.000 Turken binnen en gaan er iets minder dan 50.000 weer terug. De laatste jaren laat de immigratie bovendien een dalende tendens zien. Het lijkt erop dat de Turkse groep in Duitsland zich heeft gesetteld. Böcker en Groenendijk (2006) schrijven deze gelijkmatige ontwikkeling toe aan een afnemende ‘behoefte’ aan gezinshereniging en gezinsvorming. Verder speelt een grote rol dat de verblijfsstatus van de meeste Turken in Duitsland sterk is verbeterd. Hun verblijf is niet langer afhankelijk van hun arbeidsmarktpositie en inkomensniveau. Zoals gezegd was langdurige werkloosheid en afhankelijkheid van een uitkering in de jaren zeventig en tachtig voor veel Turken reden voor vertrek.

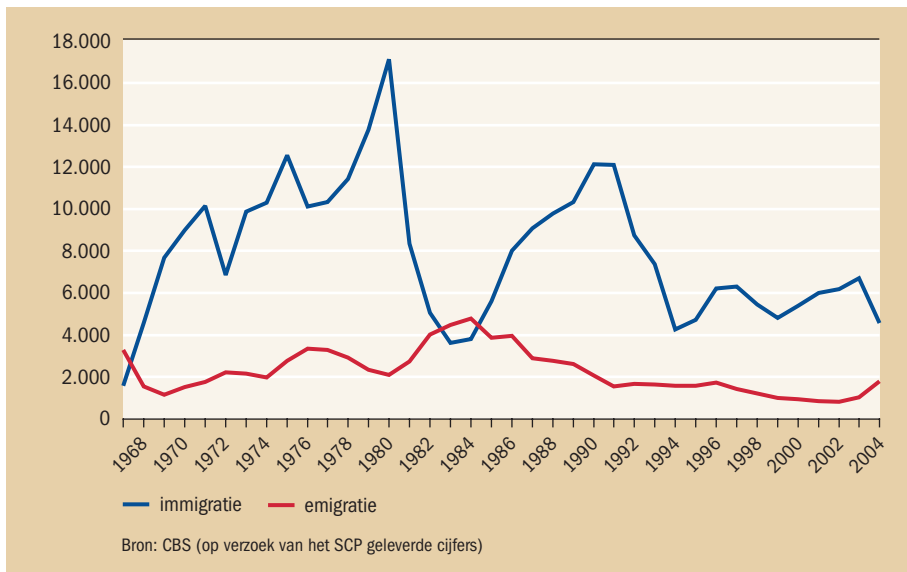
Dit laatste is een belangrijk verschil met Nederland, waar de sociaaleconomische positie en verblijfsstatus minder sterk aan elkaar waren gekoppeld. Al met al is er in vergelijking met Nederland in Duitsland sprake geweest van een hogere retourmigratie en een minder omvangrijke gezinshereniging. Duitsland kende al vroeg in de jaren zeventig een beperkend beleid ten aanzien van gezinshereniging; in Nederland werden enigszins vergelijkbare maatregelen pas twintig jaar later van kracht.¹¹ In Nederland is na het midden van de jaren tachtig, toen in Duitsland de groei van de Turkse bevolking redelijk beperkt is gebleven, de omvang van het aantal Turken flink doorgroeid. Het gevoerde beleid is in Duitsland aanzienlijk stringenter geweest dan in Nederland (bv. Muus 2003; Böcker 2004).

Nederland

In 1964 tekende Nederland, drie jaar na West-Duitsland, een wervingsovereenkomst met Turkije. Dit vormde het officiële begin van de arbeidsmigratie, al kwamen de meeste Turken in de beginjaren buiten het wervingsakkoord om naar Nederland (Can-Engin 2004). De reeks immi- en emigratiegegevens van Turken in Nederland start vanaf 1967 (Duitsland vanaf 1960). Door de bank genomen vertoont het patroon van immi- en emigratie van Turken in Nederland belangrijke overeenkomsten met dat van Turken in Duitsland; het verschil zit vooral in de schommelingen in de jaren zeventig en tachtig, die in Duitsland veel sterker zijn geweest (figuur 2.8). Net als in Duitsland nam in Nederland de immigratie na 1980 in hoog tempo af. Dit is grotendeels toe te schrijven aan de economische laagconjunctuur van die jaren en, net als in Duitsland, de instelling van een visumplicht. Ook nam de emigratie in de beginjaren tachtig toe. Het gevolg was een negatief migratiesaldo. Dit is, met uitzondering van 1967, uniek voor de Turken in Nederland. Duitsland kende ook in het midden van de jaren zeventig een negatief migratiesaldo van Turken. Dat dit in Nederland niet het geval was, heeft mede te maken met een aanzienlijke regularisatie van illegale werknemers in 1974-'75. Via deze weg kregen 5640 Turken een verblijfsvergunning, die meegeteld zijn in de immigratiecijfers van die jaren.

Figuur 2.8

Immigratie en emigratie van Turken (geboorteland) in Nederland, 1967-2004 (in absolute aantallen)

Na 1983 nam de immigratie van Turken gestaag toe en de emigratie gestaag af. De gezinshereniging en huwelijksmigratie kwamen op stoom. In de tweede helft van de jaren tachtig klom de economie uit het diepste dal, hetgeen ook een rol zal hebben gespeeld bij de stijging van de instroom. In 1994 lag de immigratie op een laag punt.

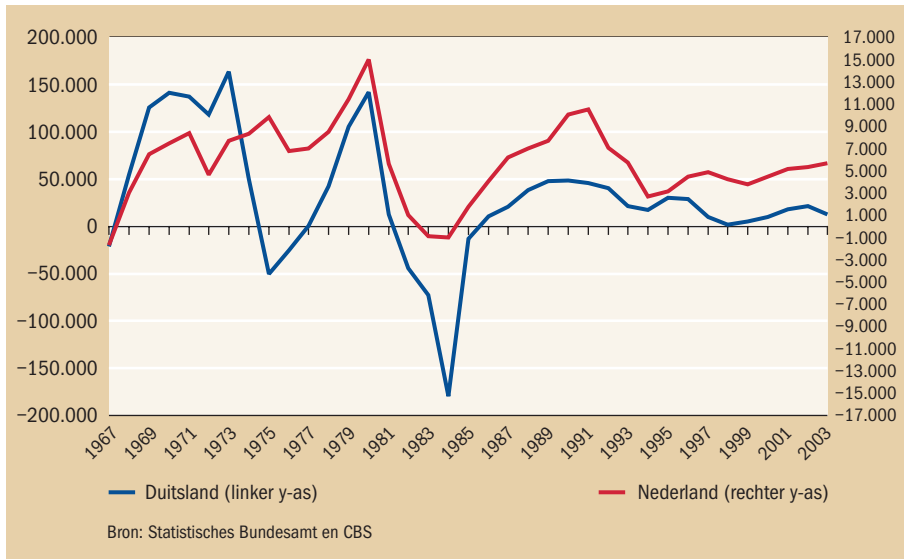
In dat jaar werd de inkomenseis voor gezinshereniging verscherpt. De afname van de immigratie deed zich overigens al enkele jaren voor. Nederland beleefde in deze jaren een minirecessie die waarschijnlijk de immigratie verder heeft gedempt. Vanaf het midden van de jaren negentig zijn de fluctuaties in de immigratie en – vooral – de emigratie tamelijk beperkt.

Duitsland en Nederland vergeleken: vestigingssaldo

Het verloop van de immigratie en emigratie van Turken in beide landen laat zich goed vergelijken door het vestigingssaldo te bezien (figuur 2.9, zie tevens bijlage B). Het blijkt dat de patronen in Nederland en Duitsland in grote lijnen met elkaar overeenkomen. Dit onderstreept het belang van de economische conjunctuur als factor voor het verloop van de immi- en emigratie (vgl. De Beer 1998; Böcker en Groenendijk 2006¹²). In beide landen liet de conjunctuur grosso modo hetzelfde beeld zien. Haar invloed op het vestigingssaldo is vooral groot in de eerste decennia van de migratie. In het afgelopen decennium is de invloed van de economische omstandigheden op het vestigingssaldo verminderd.

Figuur 2.9

Vestigingssaldo van de Turken in Duitsland (linkeras) en in Nederland (rechteras), 1967-2003 (in absolute aantallen)

Door de min of meer overeenkomstige ontwikkelingen in de conjunctuur laat het vestigingssaldo van Turken in beide landen dus in grote lijnen hetzelfde beeld zien. Er zijn echter drie belangrijke verschillen (Böcker en Groenendijk 2006).

- 1 Na de wervingsstop bleef de immigratie in Nederland langer op een hoger niveau. Dit heeft met een faseverschil te maken. Toen de wervingsstop van kracht

werd, was de gezinshereniging in Duitsland al verder voortgeschreden dan in Nederland. Daarnaast speelt het meer restrictieve beleid met betrekking tot de gezinshereniging in Duitsland een rol. Toen na 1980 ook in Nederland de gezinshereniging al vergevorderd was, bleef de immigratie hoger. Dit heeft te maken met het restrictievere beleid in Duitsland ten aanzien van de huwelijksmigranten van de tweede generatie. Het aandeel huwelijksmigranten onder de Turken in Duitsland is dan ook lager dan in Nederland (zie hoofdstuk 4). Het gevolg van deze ontwikkelingen is dat de top van het vestigingssaldo in Duitsland ligt in 1973, in Nederland is de toename van het aantal Turken het grootst in 1980.

- 2 In Duitsland is al decennia lang de emigratie van Turken hoger dan in Nederland. Ook dit is een gevolg van het gevoerde beleid. In Duitsland kan een ongunstige sociaal-economische positie gevolgen hebben voor de verblijfsstatus. Dit blijkt uit de kenmerken van degenen die teruggekeerd zijn: naar verhouding zijn veel retourmigranten werkloos. Anders dan Nederland heeft Duitsland op die manier werkloosheid geëxporteerd. Door deze verschillen in beleid is gedurende de eerste decennia van de migratie in Duitsland het effect van conjuncturele ontwikkelingen op het vestigingssaldo groter geweest dan in Nederland.
- 3 Een groter aandeel van de Turken in Duitsland is asielmigrant. Het kan zijn dat dit een gevolg is van de geringere mogelijkheid om als huwelijksmigrant Duitsland binnen te komen. Verder speelt een rol dat Duitsland een grote Koerdische gemeenschap heeft en een traditie kent van Turken die in Duitsland komen studeren.

Alles bijeengenomen zien we duidelijke overeenkomsten in de immi- en emigratie van Turken in Duitsland en Nederland. Belangrijke verschillen zijn er ook. Die betreffen in het bijzonder een hogere en langer voortdurende immigratie van Turken in Nederland en een hogere retourmigratie van Turken uit Duitsland. Hierdoor is de betekenis van de huwelijksmigratie in Nederland groter dan in Duitsland. Duitsland voerde al vroeg een restrictief beleid ten aanzien van huwelijksmigranten. Verder verschillen beide landen in het hogere aandeel politieke vluchtelingen onder de Turken in Duitsland. In de regel zijn politieke vluchtelingen hoger opgeleid dan huwelijksmigranten. Men zou kunnen stellen dat de Turkse groep in Duitsland eerder 'tot rust' is gekomen dan in Nederland. De hoge en voortdurende instroom van doorgaans laagopgeleide huwelijksmigranten in Nederland zal zijn weerslag hebben op de arbeidsmarktpositie.

2.3.3 Jaar van komst en leeftijd bij migratie

De zojuist geconstateerde verschillen in migratiegeschiedenis weerspiegelen zich in de verschillen in verblijfsduur. De gegevens in tabel 2.6 zijn afkomstig uit het door ons samengestelde bestand en betreffen dus personen in de leeftijd van 17 tot en met 64 jaar. Wat vooral uit deze gegevens blijkt, is dat betrekkelijk veel Turken in Duitsland al geruime tijd in dit land wonen; 35% van hen is voor 1974 gemigreerd, in Nederland geldt dit voor 19%. Bijna de helft van de Turken in Nederland is na 1985 in dit land komen wonen, dit geldt voor een derde van de Turken in Duitsland. Veel van de Turken in Nederland zijn dus in de jaren tachtig en negentig gearriveerd, terwijl

Turken in Duitsland juist vaak in de jaren zeventig in Duitsland zijn ingestroomd. Deze gegevens weerspiegelen de grote betekenis van gezinsvorming en gezinshereniging voor de samenstelling van de Turkse groep in Nederland.¹³

Dit blijkt ook uit de leeftijd waarop men migreerde. De Turken in Duitsland zijn op jongere leeftijd gemigreerd dan die in Nederland. Dit zal doorgaans in het kader van gezinshereniging met de ouders zijn gebeurd. In Nederland zijn nogal wat Turken als (jong)volwassene naar Nederland gekomen. Naast de eerste generatie gastarbeiders zijn dit overwegend huwelijksmigranten.

Tabel 2.6

Jaar van komst en leeftijd bij migratie van Turken in Nederland en in Duitsland, exclusief de tweede generatie, 17-64 jaar, 2002 (in procenten)

	Turken Nederland	Turken Duitsland
jaar van komst		
≤ 1969	5	8
1970-1974	14	27
1975-1979	21	21
1980-1984	13	11
1985-1989	17	11
1990-1994	16	13
≥ 1995	14	10
leeftijd bij migratie		
0-5 jaar	7	12
6-11 jaar	11	15
12-17 jaar	16	19
18-23 jaar	33	24
24-29 jaar	23	20
≥ 30 jaar	11	10

Bron: Nederland: ISEO/SCP (SPVA'02); Duitsland: DIW (Sociaal-Economisch Panel 2002)

2.3.4 Conclusie

Turken in Duitsland wonen dus niet alleen langer dan hun herkomstgenoten in Nederland, ze zijn ook nog op jongere leeftijd gemigreerd. Hoe langer men in het bestemmingsland woont en op hoe jongere leeftijd men erheen is gekomen, des te gunstiger is doorgaans de (structurele en sociaal-culturele) integratie. Verder zijn er duidelijke aanwijzingen dat het in Duitsland om een andere groep gaat dan in Nederland: de eerste generatie Turken in Duitsland telde meer hoog opgeleiden en was vaker afkomstig uit steden. Ook is het aandeel asielmigranten, die doorgaans hoogopgeleid zijn, in Duitsland groter dan in Nederland. De verschillen in samenstelling van de Turkse groep in Nederland en Duitsland zal van invloed zijn op onder andere de beheersing van de taal, het aandeel personen met een buitenlands diploma en de sociale en culturele afstand ten opzichte van het bestemmingsland.

2.4 Hulpbronnen voor de arbeidsmarkt: opleidingsniveau en taal

De zojuist gepresenteerde bevindingen over de verblijfsduur en de leeftijd waarop men is gemigreerd, zijn een proxy voor kenmerken die van invloed zijn op de positieverwerving op de arbeidsmarkt. Het opleidingsniveau en de beheersing van het Nederlands respectievelijk het Duits zijn directe factoren die de uitkomst op de arbeidsmarkt beïnvloeden.

2.4.1 Opleidingsniveau

Het opleidingsniveau van beide landen is omgezet via de ISCED-codering, die vergelijking tussen landen mogelijk maakt. Tabel 2.7. laat aanzienlijke verschillen zien tussen Nederland en Duitsland. De Turken in Duitsland zijn beduidend hoger opgeleid dan die in Nederland. Heeft de helft van de Turken in Nederland een opleiding op het primaire niveau, onder de Turken in Duitsland geldt dit voor een derde. Verder is vooral op het *upper secondary* niveau het verschil groot; de Turken in Duitsland zijn daar sterker vertegenwoordigd. Ook de opleiding van veel autochtone Duitsers ligt op dit niveau.

Tabel 2.7

Hoogst behaald opleidingsniveau van de Turken en autochtonen in Nederland en Duitsland, ISCED-indeling, 17-64 jaar, 2002 (in procenten)

	Nederland		Duitsland	
	Turken	autochtonen	Turken	autochtonen
pre-primary/primary	49	9	33	4
lower secondary	25	24	27	12
upper secondary/ post-secondary non tertiary	21	42	31	59
tertiary/advanced research qualification	6	25	10	25

Bron: Nederland: ISEO/SCP (SPVA'02), CBS (EBB'02); Duitsland: DIW (Sociaal-Economisch Panel 2002)

De verschillen hangen mogelijk samen met de zojuist geconstateerde verschillen in de samenstelling van de groepen (veel huwelijksmigranten in Nederland, naar verhouding veel politieke vluchtelingen in Duitsland), in de gemiddelde verblijfsduur en in de leeftijd waarop de Turken naar Nederland en naar Duitsland zijn gekomen. Of andere factoren nog een rol spelen bij de verklaring van de gunstiger kenmerken van Turken in Duitsland valt moeilijk te zeggen. Men zou kunnen veronderstellen dat er ook sprake is van een selectie-effect: kansarmen kiezen voor het land met de beste sociale zekerheid (i.c. Nederland). Er is echter geen onderzoek beschikbaar dat duidelijk maakt of dit ook geldt voor de migratie van Turken naar Nederland respectievelijk Duitsland.

Ook verschillen in stedelijke herkomst en het hogere opleidingsniveau van de

eerste generatie Turkse arbeidsmigranten in Duitsland (zie § 2.3) spelen een rol. Deze zullen vervolgens gunstig uitwerken op het opleidingsniveau van de kinderen. Het sociaaleconomische milieu is hiervoor immers een cruciale factor.

Verder lijkt het opleidingsstelsel een rol spelen. Duitsland kent het leerlingstelsel dat de belangrijkste route van het secundaire onderwijs vormt. Meer dan de helft van een generatie jongeren volgt op een gegeven moment een duale opleiding van twee tot drieënhalf jaar, meestal twee dagen op school en drie dagen in een opleidingsbedrijf. Dit systeem leidt, ook in internationaal opzicht, tot een hoog percentage met een afgeronde beroepsopleiding (zie o.a. Van Lieshout 2002). De Turken in Duitsland profiteren hiervan mee. Meer dan in Nederland komen zij daardoor terecht op het *upper/post-secondary* niveau.¹⁴

Dat zowel verschillen in de samenstelling van de groepen (huwelijksmigranten, politieke vluchtelingen, stedelijke herkomst) als het Duitse onderwijssysteem van belang zijn, blijkt uit tabel 2.8. De eerste generatie in Duitsland is inderdaad hoger opgeleid dan de eerste generatie Turken in Nederland. Ook vinden we ondersteuning voor de stelling dat het onderwijssysteem in Duitsland van invloed is: de Turken van de tweede generatie in Duitsland zijn hoger opgeleid dan die in Nederland. Wat ook een rol zal spelen, zijn intergenerationele overdrachten. Er is een sterk verband tussen het opleidingsniveau van de ouders en dat van hun kinderen, zoals uit veel sociologisch onderzoek blijkt.

Tabel 2.8

Opleidingsniveau van Turken van de eerste en de tweede generatie (incl. voor 6e jaar gemigreerd) in Nederland en Duitsland, 2002 (in procenten)

	Turken Nederland	Turken Duitsland
eerste generatie		
pre-primary/primary	56	40
lower secondary	21	22
upper/post-secondary	17	27
tertiary/advanced research qualification	6	11
tweede generatie		
pre-primary/primary	24	13
lower secondary	37	39
upper/post-secondary	34	41
tertiary/advanced research qualification	4	7

Bron: Nederland: ISEO/SCP (SPVA'02), CBS (EBB'02); Duitsland: DIW (Sociaal-Economisch Panel 2002)

2.4.2 Taal

De gegevens over de taalbeheersing van het Duits respectievelijk het Nederlands moeten met de nodige voorzichtigheid worden geïnterpreteerd. Zoals gebruikelijk

in surveyonderzoek is de beheersing van de taal van het bestemmingsland gemeten via de eigen inschatting van de respondenten. Het gaat hier om de eigen inschatting van de spreekvaardigheid. Dat we hier enig vertrouwen in mogen hebben, blijkt uit de tamelijk hoge samenhang met de inschatting van de interviewer (in SPVA'02 bedraagt deze 0,7). In de Nederlandse en Duitse survey is er echter sprake van een andere vraagstelling, hetgeen van invloed is op de vergelijkbaarheid van de gegevens. Daarnaast is voor de Turken in Nederland de taalbeheersing op basis van de eigen inschatting uitsluitend bekend voor het hoofd van het huishouden.

Vorzichtigheid is dus geboden. Niettemin springen de verschillen in het oog (tabel 2.9). Turken in Duitsland blijken aanzienlijk vaker een goede beheersing te hebben van de taal van het bestemmingsland dan die in Nederland. Ruim de helft geeft aan goed Duits te spreken en nog geen 40% rapporteert een goede beheersing van het Nederlands. Een vergelijkbaar verschil zien we bij degenen die grote moeite hebben met de taal van het bestemmingsland. Ook daar is het verschil ongeveer 10 procentpunten, eveneens in het nadeel van de Turken in Nederland.

Hoewel deze uitkomsten hun beperkingen kennen, zijn ze niet onverwacht. Gezien de verschillen in verblijfsduur, leeftijd waarop men in Duitsland respectievelijk Nederland arriveerde, en opleidingsniveau viel het te verwachten dat de Turken in Duitsland minder moeite hebben met het Duits dan de Turken in Nederland met het Nederlands.

Tabel 2.9

Beheersing van de taal van het bestemmingsland van de Turken in Nederland en Duitsland (eigen inschatting van spreekvaardigheid), 17-64 jaar, 2002 (in procenten)

	Turken Nederland	Turken Duitsland
goed	39	52
matig	33	29
slecht/niet	28	19

Bron: Nederland: ISEO/SCP (SPVA'02); Duitsland: DIW (Sociaal-Economisch Panel 2002)

2.5 Conclusies

Op dit moment is het aandeel Turken in Nederland en Duitsland in de bevolking ongeveer gelijk. Dat is niet altijd zo geweest. Aan het begin van de jaren zeventig woonden naar verhouding veel meer Turken in Duitsland dan in Nederland. In de samenstelling van de Turkse bevolkingsgroep in beide landen hebben zich derhalve nogal wat veranderingen voltrokken. Er hebben zich selectieve migratieprocessen voorgedaan, in Nederland echter in een andere richting dan in Duitsland.

Dat begon al bij de start van de werving. In Duitsland is men eerder met de werving begonnen, waardoor men terecht kon in het westelijke, meer verstedelijkte deel van Turkije. Dit leidde tot een instroom van hoger geschoolde Turkse arbeidsmigranten in Duitsland, hetgeen mede was ingegeven door de arbeidsvraag aldaar. Nederland startte later met de werving en was in het bijzonder georiënteerd op on- en laaggeschoolde arbeiders, veelal afkomstig van het verarmde platteland van Turkije.

Dat op dit moment de verhouding van de aandelen Turken onder de Nederlandse en de Duitse bevolking in evenwicht is, heeft te maken met het gevoerde immi- en emigratiebeleid. In Duitsland is de omvang van de retourmigratie groter en van de huwelijksmigratie beperkter geweest dan in Nederland. Het lijkt erop dat Duitsland werkloosheid heeft geëxporteerd, terwijl Nederland werkloosheid heeft geïmporteerd.

Als gevolg van (a) verschillen in werving (stedelijke herkomst, opleidingsniveau), (b) de hogere retourmigratie van werkloze Turken vanuit Duitsland en (c) een langer voortdurende immigratie van Turkse huwelijksmigranten in Nederland is er dus sprake van een duidelijk andere samenstelling van de Turkse groep in beide landen. De verblijfsduur is in Nederland gemiddeld genomen korter dan in Duitsland. De Duitse Turken zijn gemiddeld op jongere leeftijd in het land gearriveerd. In het algemeen is dit een gunstiger uitgangspositie voor de arbeidsmarkt. Dit alles is ook van invloed op het opleidingsniveau en de taalbeheersing. De Turken in Nederland zijn lager opgeleid en beheersen de taal van het bestemmingsland minder goed dan Turken in Duitsland. Ook het duale opleidingssysteem is waarschijnlijk van invloed op het hogere opleidingsniveau van Turken in Duitsland.

Deze uitkomsten voorspellen een achterstandspositie op de arbeidsmarkt voor de Turken in Nederland ten opzichte van hun herkomstgenoten in Duitsland. Het opleidingsniveau en de taalbeheersing van de Turken in Duitsland zijn gunstiger. Verder speelt in hun voordeel dat velen al geruime tijd in Duitsland wonen en daar op betrekkelijk jonge leeftijd zijn komen wonen. In hoeverre zij daadwerkelijk een betere arbeidsmarktpositie innemen dan de Turken in Nederland, zal blijken in het volgende hoofdstuk.

Noten

- 1 Voor zover men dus, zoals in Nederland, de notie onderschrijft dat het aannemen van een andere nationaliteit niet betekent dat daarmee het lidmaatschap van een etnische groep verandert.
- 2 Vanwege de specifieke dataverzameling in het Duitse sociaal-economische panel zouden de gevolgen voor ons arbeidsmarktonderzoek onder Turken in Duitsland nog wel eens kunnen meevallen. Het leeuwendeel van de Turkse respondenten komt uit de Duitse sociaal-economische panel van 1995 (zie bijlage A). Deze respondenten zijn daarna periodiek door dit onderzoek benaderd. In 1995 was het aantal genaturaliseerde Turken nog betrekkelijk klein, de stijging deed zich vooral in de tweede helft van de jaren negentig voor. Dit is een voordeel van deze panelopzet. Bij een verse steekproef in latere jaren, die noodgedwongen op basis van nationaliteit zou moeten zijn getrokken, zou het verlies aan Turkse respondenten aanzienlijk groter zijn geweest.
- 3 Dit zijn: Mecklenburg-Vorpommern, Brandenburg, Sachsen-Anhalt, Sachsen en Thüringen.
- 4 Informatie over de eisen die in Duitsland aan naturalisatie worden gesteld, is afkomstig van Böcker (2004).
- 5 De percentages betreffen hier het aantal naturalisaties in een jaar gedeeld op de omvang van de bevolking (naar geslacht) in dat jaar. Doordat het aantal naturalisaties de noemer beïnvloedt – de omvang van de bevolking daalt immers – is de berekening van deze percentages niet helemaal zuiver. Men zou ervoor kunnen kiezen de bevolkingsomvang van het jaar daarvoor te nemen. De verschillen zijn, begrijpelijkerwijs, minimaal en de conclusies veranderen niet.
- 6 Graag hadden we de categorie 18-34 jaar nader willen onderscheiden, maar we zijn hier gebonden aan de door het Statistisches Bundesamt gekozen leeftijdscategorieën.
- 7 Dank gaat uit naar Han Nicolaas van het CBS voor het verstrekken van deze informatie.
- 8 Deze informatie is verstrekt door prof. dr. Han Entzinger.
- 9 De interpretaties in deze paragraaf zijn in hoge mate ontleend aan Böcker en Groenendijk (2006).
- 10 Dit verschil zou te maken kunnen hebben met het feit dat in Duitsland de eisen voor huwelijksmigratie streng zijn, waardoor meer personen het via de asielroute hebben geprobeerd.
- 11 In Duitsland lag in 1975 de leeftijdsgrens voor kinderen om naar Duitsland te mogen komen op 18 jaar, in 1981 is de grens verlaagd tot 16. In de vroege jaren tachtig ontvingen huwelijkspartners uitsluitend een arbeidsvergunning wanneer ze vier jaar in Duitsland woonden, kinderen moesten hier twee jaar op wachten. In 1981 werden de beperkingen op gezinshereniging en gezinsvorming verder aangescherpt tot personen die ten minste acht jaar in Duitsland woonden, ten minste 18 jaar oud waren en minimaal een jaar getrouwd waren. In Nederland bestonden in deze periode geen beperkingen aan gezinsvorming en gezinshereniging.
- 12 Laatstgenoemde auteurs concluderen dat de invloed van de conjunctuur op de immi- en emigratie van Turken in Nederland en Duitsland aanzienlijk groter is geweest dan de invloed van het beleid. Het gevoerde beleid versterkt doorgaans de conjunctuurbeweging. Voorbeelden van beleid dat zelfstandige of anticyclische effecten heeft, zijn moeilijk te geven. De belangrijkste uitzondering is de invoering van de visumplicht, die in beide landen een grote invloed heeft gehad op de instroom. Voor het overige beweegt het immigratiebeleid mee op de conjunctuurgolven of zijn de effecten beperkt.

- 13 Het effect van naturalisatie lijkt hier betrekkelijk gering te zijn. Het ligt in de rede dat naturalisaties vaker voorkomen onder Turken die al lang in Duitsland verblijven dan onder degenen die recentelijk zijn binnengekomen.
- 14 Waarschijnlijk spelen ook verschillen in toedeling in de ISCED-codering een rol. Door verschillen in de opbouw van onderwijssystemen tussen Nederland en Duitsland is het moeilijk om een vergelijking te maken, vooral met betrekking tot de indeling in ISCED 3 en 5 (Van Lieshout 1996). In principe valt het Duitse duale stelsel onder ISCED 3 (*upper secondary*), net als het Nederlandse mbo en leerlingwezen. In Duitsland is het echter mogelijk om na een duale opleiding (en een aantal jaren werkervaring) door te stromen naar een middenkaderopleiding (de zogenoemde *Fachschule*). Deze *Fachschule* valt onder ISCED 5 (*tertiary*). In Nederland leidt de lange mbo-opleiding ook op voor middenkaderfuncties. Deze valt echter in ISCED 3.

3 Verschillen in arbeidsmarktpositie: een decompositie naar demografische kenmerken en opleiding

Dit hoofdstuk doet verslag van de uitkomsten van de kwantitatieve analyse naar de arbeidsmarktpositie van de Turken in Nederland en in Duitsland. Op grond van het voor deze studie geconstrueerde databestand (zie hoofdstuk 1, bijlage A) beschrijven en analyseren we de verschillen. Drie indicatoren worden belicht: het aandeel werkenden ofwel de nettoparticipatie (§ 3.2), het hebben van een vaste aanstelling (§ 3.3) en de beroepsstatus (§ 3.4).

De uitkomsten van de bestandsanalyses vormen een eerste en belangrijke stap in de beantwoording van de onderzoeksvraag van deze studie. Zij moeten duidelijk maken in hoeverre de verschillen in arbeidsmarktpositie van de Turken in Nederland en Duitsland zijn toe te schrijven aan de in de analyses opgenomen individuele kenmerken. Indien het zo is dat Turken in bijvoorbeeld Nederland een gelijke arbeidsmarktpositie hebben als autochtonen met dezelfde gemeten individuele kenmerken, dan spelen andere niet-gemeten kenmerken gemiddeld gesproken geen rol. Een eventuele achterstand van de Turken kan dan geheel worden toegeschreven aan de gemeten individuele kenmerken, bijvoorbeeld het gemiddeld lagere gemeten opleidingsniveau. Indien de individuele kenmerken de achterstand niet verklaren, dan kunnen Turken in het algemeen een achterstand hebben. Maar ook kunnen zij een lager effect hebben van bepaalde individuele kenmerken dan autochtonen, bijvoorbeeld een lager rendement halen uit opleiding. Dezelfde analyse kan gedaan worden voor Duitsland. Aan de vergelijking tussen Nederland en Duitsland kunnen we conclusies verbinden over de relatieve kansen van Turken in beide landen. Deze vraagstukken zijn de onderwerpen van hoofdstuk 3: wat is de betekenis van de gemeten individuele kenmerken voor de verschillen in arbeidsmarktpositie tussen de Turken in Duitsland en in Nederland? In hoeverre verschilt het effect van deze kenmerken voor de Turken in beide landen? En welke verschillen blijven zich voordoen tussen de beide landen na correctie voor deze kenmerken?

We analyseren de verschillen in de arbeidsmarktpositie met de Blinder-Oaxaca-decompositiemethode (§ 3.1). Dit hoofdstuk geeft uitkomsten van de decompositie op hoofdlijnen; gedetailleerde uitkomsten worden gerapporteerd in Euwals et al. (2006).

3.1 De Blinder-Oaxaca-decompositiemethode

Bij de analyse van de arbeidsmarktpositie van Turken in Nederland en Duitsland is een onderzoeksmethode toegepast die veel gebruikt wordt in de sociaal-eco-

nomische wetenschap en die geschikt is om onze vragen te beantwoorden: de Blinder-Oaxaca-decompositiemethode (Blinder 1973; Oaxaca 1973). De decompositiemethode is een andere vorm van de standaardisatiemethode, welke vaak in de statistiek wordt toegepast.

De kracht van de decompositiemethode is dat het verschil in de arbeidsmarktpositie tussen Turken en autochtonen kan worden opgedeeld in twee delen: (1) een deel verklaard door verschillen in de gemeten individuele karakteristieken en (2) een onverklaard deel. Het laatste deel kan het gevolg zijn van een andere arbeidsmarktpositie van Turken in het algemeen. Maar het kan ook een gevolg zijn van verschillen in de effecten van de gemeten individuele karakteristieken. Er is een duidelijke relatie met de standaardisatiemethode omdat de decompositiemethode het verschil gecorrigeerd voor de gemeten individuele karakteristieken geeft, ofwel het gecorrigeerde (gestandaardiseerde) verschil gecorrigeerd voor de gemeten individuele karakteristieken. Een gestandaardiseerd verschil dat duidelijk afwijkt van nul, wordt niet verklaard door de variabelen die zijn opgenomen in het model, en behoeft in de praktijk een nadere verklaring.

De decompositie wordt uitgevoerd in twee stappen. In de eerste stap wordt per groep bepaald welk effect de individuele karakteristieken hebben op de arbeidsmarktpositie. Alhoewel de resultaten op zich interessant zijn, rapporteren we ze in deze studie niet. Ze vergen immers veel ruimte terwijl de resultaten van stap twee voldoende informatie verschaffen. In de tweede stap wordt bepaald welk deel van het verschil in de arbeidsmarktpositie is toe te schrijven aan de verschillen in gemeten individuele karakteristieken en welk deel onverklaard blijft. Deze resultaten komen in dit hoofdstuk aan de orde. In deze paragraaf bespreken we de decompositiemethode in beschrijvende zin, in bijlage C in formele zin.

In de eerste stap van de decompositie wordt bepaald welk effect bijvoorbeeld opleiding heeft op de arbeidsmarktpositie. Dit geschiedt onder de *ceteris paribus* vooronderstelling, ofwel, gegeven dat andere individuele karakteristieken, zoals leeftijd en de aanwezigheid van kinderen in het gezin, constant blijven. Het effect kan worden gemeten met het zogenoemde lineaire regressiemodel, maar het kan ook met een ingewikkelder (niet-lineair) model. Dit hebben we apart voor Turken en autochtonen, en apart voor Nederland en Duitsland gedaan. Ofwel, er zijn vier regressiemodellen geschat. De uitkomsten van deze eerste stap vormen de basis voor de tweede stap.¹

In de tweede stap van de decompositie wordt voorspeld welke arbeidsmarktpositie de Turken zouden hebben als ze dezelfde effecten van de individuele karakteristieken als autochtonen hebben. Ofwel, welke arbeidsmarktpositie zouden de Turken hebben als ze hetzelfde rendement op bijvoorbeeld onderwijs hebben als autochtonen? Het verschil tussen Turken en autochtonen dat daarbij blijft bestaan, is geheel toe te schrijven aan verschillen in de gemeten individuele karakteristieken. Dit is deel (1) van de hiervoor beschreven opsplitsing. Het andere deel van de opsplitsing, deel (2), is onverklaard en geeft het verschil in arbeidsmarktpositie weer tussen

Turken en autochtonen met precies dezelfde gemeten individuele karakteristieken. Dit wordt ook wel het gestandaardiseerde verschil genoemd.

Het deel van het verschil in arbeidsmarktpositie toegeschreven aan verschillen in de gemeten individuele karakteristieken – deel (1) – is gemakkelijk te interpreteren: dit geeft bijvoorbeeld weer dat Turken gemiddeld een slechtere arbeidsmarktpositie hebben omdat ze gemiddeld lager opgeleid zijn. Verder kunnen werkende Turken bijvoorbeeld minder vaak een vaste aanstelling hebben omdat ze gemiddeld jonger zijn. Verschillen in de arbeidsmarktpositie kunnen dus voor een deel gemakkelijk te verklaren zijn.

Het onverklaarde deel van het verschil in arbeidsmarktpositie – deel (2) ofwel het gestandaardiseerde verschil – is niet altijd gemakkelijk te interpreteren. Turken kunnen in het algemeen een slechtere arbeidsmarktpositie hebben dan autochtonen. Maar ook kunnen de effecten van de gemeten individuele kenmerken verschillen tussen Turken en autochtonen. Dan hebben bijvoorbeeld alleen Turken met bepaalde individuele kenmerken een slechtere positie. Zo kan het rendement van scholing bij Turken lager zijn dan bij autochtonen zodat vooral hoogopgeleide Turken een achterstand hebben tegenover vergelijkbare autochtonen. Maar de vraag is dan: waarom? Discriminatie dringt zich op als verklaring, maar het is zeker niet de enige mogelijke verklaring. Ook niet-gemeten factoren, zoals ongemeten individuele karakteristieken en ongemeten omgevingsfactoren kunnen een belangrijke rol spelen. De beroemde econoom Mincer (1979) noemde de methode dan ook een maat voor onze onwetendheid (*a measure of our ignorance*). Voor de interpretatie van de uitkomsten dienen secundaire bronnen en aanvullend onderzoek helder te maken welke verklaringen aannemelijk kunnen zijn voor de gevonden resultaten. Deze weg volgen we ook in deze studie. De kwantitatieve analyse maakt duidelijk welke betekenis de gemeten individuele karakteristieken hebben voor de verschillen in de arbeidsmarktpositie van de Turken in Nederland en Duitsland. Indien onverklaarde verschillen resteren, moet ander bronnenmateriaal aangrijpingspunten bieden voor een nadere interpretatie. Dat is het onderwerp van hoofdstuk 4.

3.2 *Nettoparticipatie*²

3.2.1 *Beschrijving*

In Nederland groter verschil in nettoparticipatie

In Nederland heeft 43% van de Turken een baan van twaalf uur of meer per week, terwijl in Duitsland 47% een dergelijke baan heeft (tabel 3.1). In beide landen is het werkende aandeel kleiner dan onder de autochtonen, maar in Nederland is het verschil met 27 procentpunten groter dan het verschil in Duitsland met 20 procentpunten. Het grotere verschil voor Nederland is geheel toe te schrijven aan de mannen: terwijl bij de vrouwen het verschil in nettoparticipatie ongeveer even groot is voor beide landen, is het verschil bij de mannen aanzienlijk groter in Nederland.

Merk verder op dat de nettoparticipatie van Turkse vrouwen in zowel Nederland als Duitsland laag is. Daarnaast zijn de verschillen vooral groot in de oudste leeftijdscategorie. Bij de laagopgeleiden is het verschil tussen de Nederlandse en Duitse Turken gering, maar het is opvallend dat in Duitsland ook de laagopgeleide autochtonen een lage nettoparticipatie kennen. Het betreft kennelijk niet alleen een opleidingsniveau dat onder autochtone Duitsers nauwelijks voorkomt (zie hoofdstuk 2), het is bovendien een opleiding met een geringe waarde op de arbeidsmarkt. Autochtone Duitsers met een lage opleiding hebben een opmerkelijk slechte arbeidsmarktpositie. Verder kennen de hoogopgeleide Turken in Nederland een relatief hoge nettoparticipatie tegenover de vergelijkbare groep in Duitsland.

Tabel 3.1

Nettoparticipatie^a van Turken en autochtonen in Nederland en Duitsland, naar sekse, leeftijd en opleidingsniveau, 2002 (in procenten)

	Nederland		Duitsland		Nederland	Duitsland	verschil (7): (5)-(6)
	Turken (1)	autochtonen (2)	Turken (3)	autochtonen ^b (4)	verschil (5): (1)-(2)	verschil (6): (3)-(4)	
totaal	42,8	70,0	47,2	67,6	-27,2	-20,4	-6,8
mannen	58,4	81,6	64,6	78,1	-23,2	-13,6	-9,6
vrouwen	26,2	58,1	26,8	57,7	-31,9	-30,8	-1,1
jongeren, 17-24 jaar	38,4	56,4	36,0	53,6	-18,0	-17,6	-0,4
ouderen, 50-64 jaar	14,5	51,8	26,4	53,2	-37,3	-26,8	-10,5
laagopgeleiden	29,0	47,9	29,3	23,0	-18,9	6,3	-25,2
hoogopgeleiden	69,7	83,7	61,4	83,7	-14,0	-22,3	8,3

a Nettoparticipatie is het percentage personen in de leeftijdsgroep van 17 tot 65 jaar, dat twaalf uur of meer per week werkt (conform de CBS-definitie).

b Autochtone Duitsers die in 2002 in een West-Duitse deelstaat woonden.

Bron: Nederland: ISEO/SCP (SPVA'02), CBS (EBB'02); Duitsland: DIW (Sociaal Economisch Panel 2002)

3.2.2 Decompositie

In de uitgevoerde analyse wordt vastgesteld in hoeverre het verschil in nettoparticipatie tussen Turken en autochtonen is toe te schrijven aan de in het model opgenomen individuele karakteristieken. Dit zijn geslacht, leeftijd, het hebben van kinderen en opleidingsniveau.³ Indien deze individuele karakteristieken voor een groot deel het verschil met autochtonen verklaren, dan spelen overige ofwel niet-gemeten karakteristieken gemiddeld gesproken geen grote rol. Verklaren de individuele karakteristieken maar een klein deel van de verschillen, dan spelen andere factoren wel een belangrijke rol. Het effect van de individuele karakteristieken kan dan bij Turken anders zijn dan bij autochtonen.⁴

Verskil in individuele karakteristieken minder belangrijk in Nederland

Het blijkt dat in Nederland het verschil in nettoparticipatie maar voor een klein deel

kan worden toegeschreven aan verschillen in karakteristieken als leeftijd en opleidingsniveau (tabel 3.2). Bij zowel de mannen als de vrouwen blijft het gestandaardiseerde verschil groot. Dit betekent dat Turken aanzienlijk minder vaak een betaalde baan hebben dan autochtonen met overeenkomstige individuele kenmerken. Andere factoren zijn kennelijk veel belangrijker voor het verklaren van het verschil in nettoparticipatie tussen Turken en autochtone Nederlanders.

In Duitsland is het gestandaardiseerde verschil aanmerkelijk geringer dan het gemeten verschil. Een groot deel, en dit geldt in het bijzonder voor de vrouwen, van het verschil tussen autochtonen en Turken in het aandeel werkenden is dus toe te schrijven aan verschillen in de individuele kenmerken van deze bevolkingsgroepen.

In tabel 3.2 staat onder het kopje 'rol individuele kenmerken' vermeld welke in het model opgenomen kenmerken vooral van belang zijn voor de verklaring van het verschil tussen autochtonen en Turken. Het gaat dus om het relatieve belang van de factoren die in het model zijn opgenomen. In beide landen blijkt het relatief lage opleidingsniveau van de Turken hun nettoparticipatie flink naar beneden te drukken; in de tabel is dit aangegeven met de mintekens bij opleiding onder het kopje 'rol individuele kenmerken'. De rol van opleiding is in Duitsland groter dan in Nederland; in de tabel is dit weergegeven met drie mintekens tegenover een minteken.

Drie specifieke groepen: gering effect van kenmerken Turken in Nederland

Om het effect van de gemeten individuele karakteristieken te illustreren, berekenen we de kans op werk voor drie categorieën individuen (zie tabel 3.2). We kiezen voor drie herkenbare prototypes: een laaggeschoolde jongere zonder kinderen, een hooggeschoolde van middelbare leeftijd met kinderen, en een laaggeschoolde oudere zonder kinderen (jonger dan 16 jaar). Alhoewel de relatief simpele decompositiemethode niet de nuances van de werkelijke problemen in het dagelijkse leven kan oppikken, staan de drie types model voor herkenbare groepen in de samenleving. Het eerste type staat model voor weinig succesvolle jongeren die hun opleiding niet hebben afgemaakt. Het tweede type staat voor personen met een goede opleidingsachtergrond, die getrouwd zijn en kinderen hebben. En het derde type staat voor laagopgeleide ouderen die in de jaren zestig nog relatief gemakkelijk aan een baan kwamen en die nu kampen met de problemen die ouderen ondervinden op de arbeidsmarkt.

Omdat bij de drie prototypes de individuele karakteristieken constant worden gehouden, geven verschillen in kansen op een baan het verschil in de effecten van de individuele karakteristieken weer. En als een hooggeschoolde Turk een lagere kans op een baan heeft dan een hooggeschoolde autochtoon (met verder dezelfde individuele karakteristieken), dan kan er zelfs sprake zijn van een lager rendement van opleiding bij Turken.

De nettoparticipatie voorspeld voor de drie prototypes is in Nederland voor Turken duidelijk lager dan voor autochtonen. In tabel 3.2 wordt dit aangegeven door de mintekens bij de drie groepen onder het kopje ‘verschil specifieke groepen’. Dit geldt voor zowel mannen als vrouwen. Hun gemeten individuele kenmerken doen er kennelijk niet veel toe, een conclusie die we al eerder trokken op basis van de grootte van het gestandaardiseerde verschil.

Tabel 3.2

Decompositie van de nettoparticipatie van Turken en autochtonen in Nederland en Duitsland, 2002 (in procentpunten)

	mannen		vrouwen	
	Nederland	Duitsland	Nederland	Duitsland
gemeten verschil ^a	-23,2	-13,6	-31,9	-30,8
gestandaardiseerde verschil ^b	-20,5	-5,9	-20,0	-7,2
rol individuele kenmerken ^c				
w.v. leeftijd	□	□	□	□
w.v. opleiding	-	---	-	--
verschil specifieke groepen ^d				
lage opleiding, 17-24 jaar, zonder kind(eren)	-	□	--	++
hoge opleiding, 25-34 jaar, met kind(eren)	--	--	---	---
lage opleiding, 55-64 jaar, zonder kind(eren)	---	-	--	--

a Gemeten verschil in nettoparticipatie (zie voetnoot a van tabel 3.1).

b Verschil in nettoparticipatie nadat rekening is gehouden met verschillen in individuele kenmerken tussen de Turken en autochtonen.

c Deel van het gemeten verschil in nettoparticipatie verklaard door verschillen in individuele kenmerken. Indeling: +++: meer dan 75% van het verschil wordt verklaard door het individuele kenmerk; ++: tussen 50% en 75%; +: tussen 25% en 50%; □: tussen -25% en 25%; -: tussen -25% en -50%; --: tussen -50% en -75%; ---: minder dan -75%.

d Voorspeld verschil in nettoparticipatie voor drie specifieke groepen: laagopgeleide jongeren zonder kinderen, hoogopgeleiden van middelbare leeftijd met kinderen, en laagopgeleide ouderen zonder kinderen. Indeling: +++: verschil tussen Turken en autochtonen voor de groep meer dan 20%; ++: verschil tussen 10% en 20%; +: verschil tussen 5% en 10%; □: verschil tussen -5% en 5%; -: verschil tussen -5% en -10%; --: verschil tussen -10% en -20%; ---: verschil minder dan -20%.

Bron: Nederland: ISEO/SCP (SPVA'02), CBS (EBB'02); Duitsland: DIW (Sociaal Economisch Panel 2002)

Bij de mannen doen in Nederland vooral de laaggeschoolde Turkse ouderen het slecht. De kans dat zij werk hebben, is aanzienlijk lager dan voor autochtonen met die kenmerken.

Voor Duitsland zien we een verrassend beeld: bij de jonge mannen met een lage opleiding doen de Turken het net zo goed als de vergelijkbare autochtonen. En jonge Turkse vrouwen met een lage opleiding doen het zelfs beter dan autochtone Duitsers

met dezelfde kenmerken! Welke betekenis aan deze bevindingen kan worden toegekend, is niet zonder meer duidelijk. De uitkomsten lijken misschien meer te zeggen over de bijzonder slechte positie van laagopgeleide autochtone Duitsers dan over de relatieve kansen van laagopgeleide Turken in Duitsland. Bij de hoogopgeleiden is voor zowel de mannen als de vrouwen de kans op een baan echter weer duidelijk lager.

Taalbeheersing belangrijk, maar verschil in nettoparticipatie blijft groot

Rekening houdend met de gemeten individuele karakteristieken doen de Turken in Nederland het slechter op de arbeidsmarkt dan de autochtonen, terwijl dat in Duitsland minder het geval is. Tegen deze conclusie zou kunnen worden ingebracht dat we in de voorgaande analyse te weinig rekening hebben gehouden met verschillen in de samenstelling van de Turkse groepen in Nederland en in Duitsland. In het vorige hoofdstuk hebben we bijvoorbeeld gezien dat Nederland relatief gezien meer recente immigranten door gezinshereniging en gezinsvorming (huwelijksmigratie) huisvest. Verder beheersen de Turken de Nederlandse taal minder goed dan hun herkomstgenoten de Duitse taal. Het is dus gewenst om rekening te houden met deze verschillen. De voorgaande analyse zou verfijnd kunnen worden door haar te beperken tot Turken die in de ontvangende samenleving geïntegreerd zijn. Helaas bevatten onze data maar summiere informatie over de mate van integratie. Graag hadden we bijvoorbeeld individuen willen selecteren die veelvuldig contacten onderhouden met de autochtone bevolking en een geringe culturele afstand hebben ten opzichte van de ontvangende samenleving. Dergelijke gegevens zijn niet beschikbaar. Wel is bekend of Turken de taal van het ontvangende land goed beheersen. Dit is natuurlijk een grove operationalisering van de mate van integratie, maar niettemin belangrijk. Zo laat onderzoek zien dat de beheersing van de taal van het ontvangende land een sterke samenhang vertoont met de contacten die men met autochtonen heeft (Gijsberts en Dagevos 2005). De beheersing van de taal van het ontvangende land kan dan ook als benadering van onderdelen van (sociaal-culturele) integratie worden beschouwd. Daarnaast is de beheersing van de taal van het bestemmingsland een eigenstandige factor voor de positie van de arbeidsmarkt. Onderzoek laat zien dat er effecten zijn op de nettoparticipatie (Euwals et al. 2007), het beroepsniveau (Dagevos 2003) en op het loon (Dustmann en Van Soest 2001, 2002).

We verwachten dat voor de groep Turken met een goede beheersing van de Duitse of Nederlandse taal het verschil in nettoparticipatie met autochtonen kleiner is dan voor de gehele groep. En wel omdat het verschil in taalbeheersing tussen de groepen een minder grote rol kan spelen en omdat we ervan uitgaan dat het belang van verschillen in sociaal-culturele integratie is verminderd.

De resultaten van deze analyse laten de eerder getrokken conclusies onberoerd (de resultaten staan niet in tabel 3.2).⁵ In beide landen is het gat in de nettoparticipatie voor de Turken met een goede taalbeheersing kleiner dan voor de gehele groep, maar het verschil is zeker niet verdwenen. Bij de mannen in Nederland is het gemeten ver-

schil slechts afgenomen van 23 procentpunten (tabel 3.2) naar 19 procentpunten. In Duitsland is het verschil sterker afgenomen: van 14 procentpunten (tabel 3.2) naar 7 procentpunten. Het gestandaardiseerde verschil laat een soortgelijk beeld zien: in Nederland is het gestandaardiseerde verschil afgenomen van 21 procentpunten (tabel 3.2) naar 11 procentpunten, terwijl in Duitsland het is afgenomen van 6 procentpunten (tabel 3.2) naar 3 procentpunten. Bij vrouwen neemt het geobserveerde verschil in beide landen met ongeveer één derde af, terwijl het gestandaardiseerde verschil in Nederland afneemt en in Duitsland licht toeneemt. De laaggeschoolde mannen blijven het in Nederland slechter doen dan in Duitsland, terwijl in beide landen het rendement van opleiding laag blijft: hooggeschoolde Turken met een goede taalbeheersing hebben nog steeds een kleinere kans op een baan dan hooggeschoolde autochtonen.

De conclusie is derhalve dat in Nederland het verschil in nettoparticipatie tussen Turken en autochtonen groter is dan in Duitsland, en dat individuele kenmerken er minder toe doen dan in Duitsland. Gegeven hun gemeten individuele kenmerken zijn de kansen op werk van de Turken in Nederland ten opzichte van die van autochtonen minder groot dan in Duitsland.

3.3 *Werkende minderheden: vaste aanstellingen*

3.3.1 *Beschrijving*

In zowel Nederland als Duitsland is het hebben van een vaste aanstelling een belangrijke maat voor de arbeidsmarktpositie. In beide landen is het verschil in ontslagbescherming tussen een vaste en een tijdelijke aanstelling groot. Daarbij dient aangetekend te worden dat het verschil in ontslagbescherming in Nederland iets groter is dan in Duitsland (OECD 2004). Enerzijds is in Nederland de ontslagbescherming bij een vaste aanstelling strikter doordat er een langere wachttijd is bij ontslagaanvragen en omdat de ontslagvergoeding bij een lang dienstverband hoger is. Anderzijds is het verschil in ontslagbescherming bij tijdelijke banen gering tussen beide landen, waarbij het Nederlandse systeem iets minder bescherming biedt dan het Duitse systeem.

Weinig vaste aanstellingen onder werkende Turken in Nederland

Ongeveer driekwart van de werkende Turken in Nederland heeft een vaste aanstelling (tabel 3.3). Dit aandeel is aanzienlijk lager dan de 86% in Duitsland. In beide landen hebben de autochtonen met 91% veel vaker een vaste aanstelling. Voor de jongeren is dat in beide landen aanmerkelijk minder het geval. In Nederland is het verschil tussen Turken en autochtonen bij de jongeren groot, zeker in vergelijking met de jongeren in Duitsland. Opvallend is bovendien dat daar de laagopgeleide Turken juist vaker een vaste aanstelling hebben dan de laagopgeleide autochtonen, die – zo blijkt ook hier – een opmerkelijke positie innemen. Het verschil tussen de Turken en de autochtone bevolking is in Duitsland steeds minder groot dan in Nederland.

Tabel 3.3

Aandeel werkende Turken en autochtonen met een vaste aanstelling^a in Nederland en Duitsland, naar sekse, leeftijd en opleidingsniveau, 2002 (in procenten)

	Nederland		Duitsland		Nederland	Duitsland	verschil (7): (5)-(6)
	Turken	autochtonen	Turken	autochtonen ^b	verschil	verschil	
	(1)	(2)	(3)	(4)	(5): (1)-(2)	(6): (3)-(4)	
totaal	76,4	91,3	86,3	91,1	-14,9	-4,8	-10,1
mannen	79,8	93,4	87,2	91,7	-13,6	-4,5	-9,1
vrouwen	69,3	88,6	84,3	90,5	-19,3	-6,2	-13,1
jongeren, 17-24 jaar	51,0	70,7	52,7	55,2	-19,7	-2,5	-17,2
ouderen, 50-64 jaar	91,1	94,3	100,0	97,6	-3,2	2,4	-5,6
laagopgeleiden	74,9	91,4	93,7	86,2	-16,5	7,5	-24,0
hoogopgeleiden	85,4	94,3	91,1	92,8	-8,9	-1,7	-7,2

a Personen met een vaste aanstelling als percentage van alle werkenden (meer dan 0 uur per week).
b Autochtone Duitsers die in 2002 in een West-Duitse deelstaat woonden.

Bron: Nederland: ISEO/SCP (SPVA'02), CBS (EBB'02); Duitsland: DIW (Sociaal Economisch Panel 2002)

3.3.2 Decompositie

Wederom het verschil in individuele karakteristieken niet erg belangrijk in Nederland. Het gestandaardiseerde verschil in vaste aanstellingen tussen de Turken en de autochtonen blijft groot in Nederland, ofwel de individuele karakteristieken kunnen het verschil niet verklaren (tabel 3.4). In Duitsland is het gestandaardiseerde verschil juist erg klein is geworden; het gemeten verschil wordt dus voor een groot deel door de individuele karakteristieken verklaard. Met name leeftijd blijkt een belangrijke factor: de Turken zijn jong en dat heeft een negatief effect op het aantal vaste aanstellingen. (In tabel 3.4 staat dit aangegeven met drie mintekens bij leeftijd onder het kopje 'rol individuele kenmerken'.) Desondanks hebben in beide landen jonge, laagopgeleide Turken een aanzienlijk lagere kans op een vaste aanstelling dan de jonge, laagopgeleide autochtonen.

Tabel 3.4

Decompositie van het aandeel werkende Turken en autochtonen met een vaste aanstelling in Nederland en Duitsland, 2002 (in procentpunten)

	Nederland	Duitsland
gemeten verschil ^a	-14,9	-4,8
gestandaardiseerde verschil ^b	-12,1	-0,4
rol individuele karakteristieken ^c		
w.v. leeftijd	□	---
w.v. geslacht	□	++
w.v. opleiding	□	□
verschil specifieke groepen ^d		
lage opleiding, 17-24 jaar, zonder kind(eren)	---	--
hoge opleiding, 25-34 jaar, met kind(eren)	-	□
lage opleiding, 55-64 jaar, zonder kind(eren)	□	+

a Gemeten verschil in vaste aanstellingen (zie voetnoot a van tabel 3.3).

b Verschil in vaste aanstellingen nadat rekening is gehouden met verschillen in individuele kenmerken tussen de Turken en autochtonen.

c Deel van het gemeten verschil in vaste aanstellingen verklaard door verschillen in individuele kenmerken. Indeling: +++: meer dan 75% van het verschil wordt verklaard door het individuele kenmerk; ++: tussen 50% en 75%; +: tussen 25% en 50%; □: tussen -25% en 25%; -: tussen -25% en -50%; --: tussen -50% en -75%; ---: minder dan -75%.

d Voorspeld verschil in vaste aanstellingen voor drie specifieke groepen: laagopgeleide jongeren zonder kinderen, hoogopgeleiden van middelbare leeftijd met kinderen, en laagopgeleide ouderen zonder kinderen. Indeling: +++: verschil tussen Turken en autochtonen voor de groep meer dan 20%; ++: verschil tussen 10% en 20%; +: verschil tussen 5% en 10%; □: verschil tussen -5% en 5%; -: verschil tussen -5% en -10%; --: verschil tussen -10% en -20%; ---: verschil minder dan -20%.

Bron: Nederland: ISEO/SCP (SPVA'02), CBS (EBB'02); Duitsland: DIW (Sociaal Economisch Panel 2002)

Ook laagopgeleide Turkse jongeren met goede taalbeheersing vaak geen vaste aanstelling

In het algemeen kunnen we verwachten dat de kans op een vaste aanstelling wordt vergroot door gunstige karakteristieken zoals een goede taalbeheersing. Dit zou vooral in Nederland moeten gelden omdat het gestandaardiseerde verschil in Duitsland bij voorbaat al gering is. Voor de Turken met een goede taalbeheersing is het gestandaardiseerde verschil echter ongeveer net zo groot als voor de gehele groep (zie tabel 3.4 voor het totaal). In beide landen zijn het opnieuw de laagopgeleide jongeren die een lage kans op een vaste aanstelling hebben, zie de mintekens bij laagopgeleide jongeren onder het kopje 'verschil specifieke groepen'.

3.4 Werkende minderheden: beroepsstatus

3.4.1 Beschrijving

Voor werkenden is naast het hebben van een vaste aanstelling ook de positie van het werk in de beroepenstructuur van belang. In de economische literatuur is het gebruikelijk de plaats van het loon of het inkomen in de loon- of inkomensverdeling te beschouwen, maar deze informatie is niet beschikbaar in al onze databronnen. Hier richten we ons op de beroepsstatus van werkenden, uitgedrukt in de zogenoemde ISEI-scores (Ganzeboom et al. 1992). De score is gebaseerd op het gemiddelde opleidings- en inkomensniveau van een beroep en loopt op een schaal van 10 (laag) tot 90 (hoog). De plaats in de beroepenstructuur is een belangrijke determinant voor de leefsituatie; er is een sterke samenhang met onder ander het inkomen, de arbeidsomstandigheden en de leer- en promotiemogelijkheden van werkenden.

Tabel 3.5

Beroepsstatus^a van werkende Turken en autochtonen in Nederland en Duitsland, naar sekse, leeftijd en opleidingsniveau, 2002 (in procenten)

	Nederland		Duitsland		Nederland	Duitsland	verschil (7): (5)-(6)
	Turken (1)	autochtonen (2)	Turken (3)	autochtonen ^b (4)	verschil (5): (1)-(2)	verschil (6): (3)-(4)	
totaal	37,8	49,0	34,0	47,0	-11,2	-13,0	1,8
mannen	37,0	49,1	34,4	48,3	-12,1	-13,9	1,8
vrouwen	39,6	48,9	33,0	45,5	-9,3	-12,5	3,2
jongeren, 17-24 jaar	39,7	41,0	34,7	40,5	-1,3	-5,8	4,5
ouderen, 50-64 jaar	34,6	49,5	30,3	47,7	-14,9	-17,4	2,5
laagopgeleiden	32,5	36,3	28,5	34,0	-3,8	-5,5	1,7
hoogopgeleiden	53,2	63,3	43,3	59,8	-10,1	-16,5	6,4

a ISEI-score voor werkenden (meer dan 0 uur per week).
b Autochtone Duitsers die in 2002 in een West-Duitse deelstaat woonden.

Bron: Nederland: ISEO/SCP (SPVA'02), CBS (EBB'02); Duitsland: DIW (Sociaal Economisch Panel 2002)

Beroepsstatus Turken aanzienlijk lager dan voor autochtonen

In beide landen is de beroepsstatus van Turken beduidend lager dan van autochtonen. In Duitsland is het verschil met 13 punten iets groter dan het verschil in Nederland van 11 punten (tabel 3.5). In Nederland is de beroepsstatus van de Turkse vrouwen iets hoger dan van de mannen, in Duitsland geldt het omgekeerde. In beide landen hebben jonge Turken gemiddeld hogere beroepen dan oudere Turken, terwijl dat bij autochtonen juist andersom is. De jongeren, die vaak van de tweede generatie zijn, hebben tegenover de ouderen dus een stap voorwaarts gemaakt op de carrière-ladder.

Anders dan bij nettoparticipatie en het aandeel vaste aanstellingen scoren de Turken in Nederland nu gunstiger dan de Turken in Duitsland: het verschil in beroepsstatus tussen Turken en autochtonen is in Nederland kleiner dan in Duitsland.

Turken met een hoog opleidingsniveau achtergesteld?

De verschillen tussen Turken en autochtonen variëren aanzienlijk per opleidingsniveau: bij de laagopgeleiden is het verschil relatief gering, terwijl het bij de hoogopgeleiden juist aanzienlijk is. Dit kan het gevolg zijn van andere karakteristieken van hoogopgeleide Turken, die bijvoorbeeld relatief jong zijn, of van een grotere spreiding van de beroepsstatus bij de hogere opleidingen. De decompositie zou deze redenen voor verschillen tussen hoog- en laagopgeleiden weg moeten nemen.

3.4.2 Decompositie

Vershil in individuele karakteristieken juist in Nederland belangrijk!

In tegenstelling tot de uitkomsten van de voorgaande analyses over nettoparticipatie en vaste aanstellingen, blijkt dat het gestandaardiseerde verschil in beroepsstatus tussen Turken en autochtonen juist in Nederland klein is (tabel 3.6). Ook in Duitsland is het gestandaardiseerde verschil kleiner, maar toch blijft het gat relatief groot. In beide landen speelt opleiding een belangrijke rol: het betrekkelijk lage opleidingsniveau van Turken heeft een sterk negatief effect op hun gemiddelde beroepsstatus, in de tabel aangegeven met twee mintekens bij opleiding onder het kopje 'rol individuele kenmerken'. Toch blijft de andere kant van de medaille relevant: in beide landen wordt nog steeds een deel van het verschil in beroepsstatus niet verklaard door de gemeten karakteristieken, het gestandaardiseerde verschil is immers niet gelijk aan nul.

Vershil in beroepsstatus groot bij hoogopgeleiden

In beide landen doen de laagopgeleide jongeren en laagopgeleide ouderen het relatief goed, hun beroepsstatus is nauwelijks lager dan van de vergelijkbare groepen autochtonen. Het verschil zit vooral bij de hoogopgeleiden; in beide landen is het verschil met autochtonen groot zoals in tabel 3.6 wordt aangegeven door de mintekens onder het kopje 'verschil specifieke groepen'. Overigens laten ook de schattingen voor het effect van onderwijs op de beroepsstatus (niet in tabel) zien dat opleiding een lager rendement heeft bij de Turken. De vraag die zich nu voordoet, is of integratievariabelen zoals taalbeheersing het verschil bij de hoogopgeleiden kan verklaren.

Tabel 3.6

Decompositie van de beroepsstatus van werkende Turken en autochtonen in Nederland en Duitsland, 2002 (in procentpunten)

	Nederland	Duitsland
gemeten verschil ^a	-11,2	-13,0
gestandaardiseerde verschil ^b	-3,8	-6,5
rol individuele karakteristieken ^c		
wv. leeftijd	□	□
wv. geslacht	□	□
wv. opleiding	--	--
verschil specifieke groepen ^d		
lage opleiding, 17-24 jaar, zonder kind(eren)	□	□
hoge opleiding, 25-34 jaar, met kind(eren)	--	--
lage opleiding, 55-64 jaar, zonder kind(eren)	□	□

a Gemeten verschil in beroepsstatus.

b Verschil in beroepsstatus nadat rekening is gehouden met verschillen in individuele kenmerken tussen de Turken en autochtonen.

c Deel van het gemeten verschil in beroepsstatus verklaard door verschillen in individuele kenmerken. Indeling: +++: meer dan 75% van het verschil wordt verklaard door het individuele kenmerk; ++: tussen 50% en 75%; +: tussen 25% en 50%; □: tussen -25% en 25%; -: tussen -25% en -50%; --: tussen -50% en -75%; ---: minder dan -75%.

d Voorspeld verschil in beroepsstatus voor drie specifieke groepen: laagopgeleide jongeren zonder kinderen, hoogopgeleiden van middelbare leeftijd met kinderen, en laagopgeleide ouderen zonder kinderen. Indeling: +++: verschil tussen Turken en autochtonen voor de groep meer dan 20%; ++: verschil tussen 10% en 20%; +: verschil tussen 5% en 10%; □: verschil tussen -5% en 5%; -: verschil tussen -5% en -10%; --: verschil tussen -10% en -20%; ---: verschil minder dan -20%.

Bron: Nederland: ISEO/SCP (SPVA'02), CBS (EBB'02); Duitsland: DIW (Sociaal Economisch Panel 2002)

Taalbeheersing belangrijk, maar verschil bij hoogopgeleiden onveranderd groot

Voor Turken met een goede taalbeheersing valt de beroepsscore hoger uit dan voor de gehele groep van Turken. Desondanks blijft hun beroepsstatus lager dan voor autochtonen het geval is: in Nederland is het verschil afgenomen van 11 punten (tabel 3.6) naar 6 punten, en in Duitsland van 13 punten (tabel 3.6) naar 11 punten. Het gestandaardiseerde verschil bij de Turken met een goede taalbeheersing is in Nederland vrijwel nihil, terwijl er in Duitsland een klein verschil blijft bestaan. Opvallend is dat in beide landen de laagopgeleiden het zelfs beter doen dan vergelijkbare autochtonen. Een variabele als 'taalbeheersing', die samenhangt met de mate van integratie, is dus duidelijk gerelateerd aan de beroepsstatus van werkenden. De resultaten voor de hoogopgeleiden blijven echter onveranderd: bij hen wijzigt zich het verschil in beroepsstatus niet. In Duitsland blijft dit verschil bovendien groter dan in Nederland.

3.5 Conclusie

In dit hoofdstuk is de arbeidsmarktpositie van Turken in Nederland en Duitsland onderzocht aan de hand van drie indicatoren: de nettoparticipatie, het hebben van een vaste aanstelling en de beroepsstatus. We bespreken de belangrijkste bevindingen.

De resultaten voor de nettoparticipatie duiden erop dat de belemmeringen voor Turken in Nederland om aan het werk te komen groter zijn dan in Duitsland. De nettoparticipatie in Nederland is laag, en zelfs na correctie voor de slechtere arbeidsmarktkenmerken van Turken blijft de gestandaardiseerde participatie laag. In Duitsland wordt het gemeten verschil voor een groter deel door verschillen in individuele kenmerken verklaard dan in Nederland. Voor een deel komt dit doordat het effect van individuele kenmerken van de Turken in Duitsland groter is dan van de Turken in Nederland. De kansen op werk van Turken in Nederland zijn, anders gezegd, slechter dan die van Turken in Duitsland. In beide landen geldt dit ook voor hoogopgeleiden, maar voor deze groep is een nuancering op zijn plaats omdat de Turken in Nederland het iets beter doen dan de Turken in Duitsland.

In Nederland hebben de Turken relatief vaak een tijdelijke aanstelling: het gestandaardiseerde verschil is groot, vooral bij jongeren. Net als bij de nettoparticipatie renderen de individuele kenmerken van Turken in Duitsland in ongeveer dezelfde mate als die van autochtone Duitsers. Het verschil in het hebben van een vaste aanstelling tussen Turken en autochtone Duitsers kan bijna in zijn geheel worden toegeschreven aan de in het model opgenomen kenmerken. Dit is niet het geval in Nederland. Ook wanneer we rekening houden met de individuele kenmerken, hebben Turken in Nederland aanzienlijk minder vaak een vaste baan.

Het belang van deze uitkomsten neemt verder toe door werknemers met een tijdelijke baan in Nederland relatief iets slechter af zijn dan in Duitsland omdat het verschil in ontslagbescherming tussen vaste en tijdelijke aanstellingen in Nederland groter is.

Tot slot hebben in beide landen de werkende Turken een lagere beroepsstatus dan werkende autochtonen. Het gestandaardiseerde verschil is in Nederland lager dan in Duitsland, ofwel in Nederland wordt de lagere beroepsstatus voor een flink deel verklaard door de minder gunstige arbeidsmarktkenmerken van Turken. Dit is dus een duidelijk verschil met de uitkomsten voor de nettoparticipatie en de aard van het dienstverband. Opvallend is dat in beide landen het gestandaardiseerde verschil vooral groot is bij de hoogopgeleiden. De resultaten laten zien dat opleiding een minder hoog rendement heeft bij Turken dan bij autochtonen, hetgeen in Duitsland in hogere mate geldt dan in Nederland.

Taalbeheersing is van belang voor de arbeidsmarktpositie van Turken. Een goede taalbeheersing leidt tot een hogere kans op een baan, en leidt voor degenen die een baan hebben tot een hogere beroepsstatus. Maar ondanks het grote belang ervan kan taalbeheersing niet de gehele achterstand in de arbeidsmarktpositie van Turken tegenover autochtonen verklaren.

Alles bijeengenomen hebben de Turken in Duitsland een betere kans op (vast) werk dan hun herkomstgenoten in Nederland. Turkse werkenden in Nederland daarentegen hebben een betere kans op een baan op hoger niveau. Kennelijk stromen de Turken in Nederland vaker in op een baan op niveau en/of zijn de doorstroommogelijkheden naar een baan op niveau er beter dan in Duitsland. Komen Turken in Duitsland gemakkelijker aan het werk, ze lijken tevens eerder op de grenzen van hun loopbaan te stuiten.

De naar verhouding ongunstige arbeidsmarktkenmerken van Turken kunnen, zo blijkt uit de meeste van deze analyses, hun relatief slechte arbeidsmarktpositie maar deels verklaren. Beleid gericht op verbetering van het opleidingsniveau voor immigranten zal dus hun arbeidsmarktpositie verbeteren. Maar daar is zeker niet het hele probleem mee opgelost: volgens onze uitkomsten zal er ook dan een verschil blijven bestaan. In het volgende hoofdstuk bespreken we welke verklaringen mogelijk relevant zijn voor de resterende verschillen.

Noten

- 1 Een alternatieve methode is de zogenoemde *pooled regression*, waarbij alle groepen gezamenlijk in één model geanalyseerd worden. Turken en autochtonen in Nederland en Duitsland kunnen dan als dummyvariabelen worden opgenomen. De onderliggende veronderstelling is dan wel dat de andere gemeten individuele karakteristieken hetzelfde effect hebben voor alle groepen, dus voor Turken en voor autochtonen in zowel Duitsland als Nederland. Als we deze veronderstelling loslaten en toelaten dat de effecten verschillen per groep, bijvoorbeeld door interactie-effecten op te nemen, dan levert een *pooled regression* vrijwel dezelfde resultaten op als een regressie per groep (wat we in de praktijk in deze studie doen).
- 2 De nettoparticipatie laat zien welk deel van de bevolking in de leeftijd tussen 17 en 65 jaar een betaalde baan heeft van meer dan twaalf uur per week. We beschouwen individuen vanaf leeftijd 17 omdat in het GSOEP arbeidsmarktkenmerken pas vanaf die leeftijd worden gemeten.
- 3 Merk op dat typische immigratievariabelen zoals leeftijd van immigratie en taalbeheersing niet in dit model kunnen worden opgenomen omdat ze niet zinvol zijn te definiëren voor autochtonen. Uiteraard zijn dergelijke variabelen wel van groot belang.
- 4 Binnen de decompositiemethode kan gelijkheid van de effecten van de individuele karakteristieken formeel statistisch getoetst worden. Gedetailleerde uitkomsten zijn te vinden in Euwals et al. (2006).
- 5 De resultaten hiervan zijn te vinden in Euwals et al. (2007).

4 *Andere verklaringen voor de verschillen tussen Turken in Nederland en Duitsland*

In het vorige hoofdstuk zijn diverse aspecten van de arbeidsmarktpositie van de Turken en de autochtonen in Nederland en in Duitsland beschreven, geanalyseerd en met elkaar vergeleken. Het bleek dat de in de analyses opgenomen kenmerken niet alle verschillen kunnen verklaren. De mate van verschil bleek te variëren tussen Nederland en Duitsland. Wanneer het gaat om de kans op werk of een vaste baan, blijken de Turken in Duitsland een relatief geringe achterstand te hebben op de autochtonen. Bij de beroepsstatus is het precies omgedraaid, daar is de achterstand van de werkende Turken op de werkende autochtonen in Nederland minder groot dan in Duitsland. In dit hoofdstuk doen we een poging om meer inzicht te krijgen in andere factoren die de verschillen in de uitkomsten tussen Nederland en Duitsland kunnen verklaren. Dit is geen eenvoudige opgave. De factoren laten zich moeilijk kwantificeren, deels doordat de benodigde gegevens ontbreken, deels doordat gegevens uit beide landen zich niet goed laten vergelijken. Een finaal antwoord biedt dit hoofdstuk dan ook niet, wel indicaties.

Het accent ligt op een nadere verklaring van de verschillen in de nettoparticipatie met als centrale vraag waarom de Turken een grotere achterstand op de autochtonen hebben in Nederland – zowel in hun aandeel werkenden als in hun rendement van bijvoorbeeld onderwijs – dan in Duitsland.

Om antwoord op deze vraag te krijgen volgen we de clusters van factoren die zijn ondergebracht in het in hoofdstuk 1 gepresenteerde model. Dit maakt onderscheid in gemeten en ongemeten individuele factoren en omgevingsfactoren zoals discriminatie, de inrichting van het opleidingssysteem, de veranderingen in de werkgelegenheidsstructuur en het immigratie- en integratiebeleid.

4.1 *Ongemeten individuele kenmerken*

In de analyses van hoofdstuk 3 is gecontroleerd voor diverse individuele kenmerken als opleidingsniveau, leeftijd en huishoudenssamenstelling. Daarmee zijn niet alle mogelijke relevante individuele kenmerken in de analyse betrokken. In onze kwantitatieve gegevensbestanden ontbreken bijvoorbeeld kenmerken als aspiraties, oriëntatie op werk, toegang tot netwerken, culturele opvattingen en sociale contacten met de autochtone bevolking. Er zijn, anders gezegd, ongemeten individuele kenmerken die we niet in de analyse konden opnemen. Deze individuele kenmerken zouden gunstiger kunnen zijn voor de Turken in Duitsland.

Uit hoofdstuk 2 komt naar voren dat de Turkse groep in Duitsland in de laatste vijftien jaar minder immigratie te verwerken heeft gehad. Ook zijn ze vaker afkom-

stig uit stedelijke gebieden dan de Turken in Nederland. Hierdoor is mogelijk hun sociale en culturele afstand ten opzichte van de ontvangende samenleving kleiner dan van de Turken in Nederland, hetgeen – zo is de veronderstelling – de arbeidsmarktpositie gunstig beïnvloedt (maar waarvoor in de analyses van hoofdstuk 3 niet kon worden gecorrigeerd). Het – ongemeten – menselijk kapitaal van de Turken in Duitsland is dus mogelijkwijs gunstiger voor de verwerving van een positie op de arbeidsmarkt dan dat van de Turken in Nederland. In dat geval zou dit een verklaring zijn voor het feit dat zij bijvoorbeeld een relatief minder slechte nettoparticipatie hebben dan hun herkomstgenoten in Nederland.

Om dit nader te onderzoeken beschikken we echter maar voor een beperkt aantal indicatoren over informatie, die zich bovendien tussen de landen moeilijk laat vergelijken. Het betreft gegevens over de mate van identificatie met de eigen groep, de mate van sociale contacten met de autochtone bevolking en het voorkomen van gemengde relaties en huwelijken. Deze onderzoeksgegevens verschaffen inzicht in de vraag of de Turken in Nederland een meer naar binnen gerichte groep vormen dan de Turken in Duitsland; we veronderstellen dat dit samenhangt met de arbeidsmarktpositie.¹

Identificatie met de eigen groep

Over de identificatie met de herkomstgroep zijn voor de Turken in Duitsland gegevens bekend uit het zogenoemde Marplan-onderzoek. Hierin is Turkse respondenten gevraagd of ze zich vooral Duitser, Turk, Duits-Turks, buitenlander of iets anders voelen (*Fühlen Sie sich eigentlich eher als ...?*). In het Nederlandse LAS-onderzoek is de vraag gesteld: Hoe voelt u zich: meer Turk of meer Nederlander? Met als antwoordcategorieën: helemaal Turk, meer Turk dan Nederlander, evenveel Turk als Nederlander, meer Nederlander dan Turk, helemaal Nederlander.²

Gezien de verschillen in vraagstelling, aangeboden antwoordcategorieën en aard van het onderzoek is voorzichtigheid met de directe vergelijking van de uitkomsten geboden. Toch is het zinvol de bevindingen te bekijken.

Uit de Duitse gegevens blijkt dat Turken zich overwegend Turk voelen (57%). Iets meer dan een kwart voelt zich Duits-Turks, terwijl een op de tien zich vooral Duitser voelt. Veel Turken identificeren zich dus met de eigen herkomstgroep. Wel zijn er binnen de groep duidelijke verschillen. Turkse vrouwen voelen zich vaker Duitser dan Turkse mannen. Verder voelen jongeren en leden van de tweede generatie zich naar verhouding vaak zowel Turk als Duitser. Ook is het aandeel jongeren en leden van de tweede generatie dat zich overwegend Duitser voelt, betrekkelijk hoog (tabel 4.1).

Tabel 4.1

Identificatie van de Turken (nationaliteit) in Duitsland met de eigen, Duitse of een andere groep, 17-64 jaar, voorjaar 2003 (in procenten)

	Duitser	Turk	Duits-Turks	buitenlander	anders
totale groep	11	57	27	4	1
mannen	7	61	26	5	2
vrouwen	15	53	28	4	0
17-24 jaar	19	23	49	5	4
25-49 jaar	9	65	23	4	0
50-64 jaar	6	71	16	6	1
1 ^e generatie	5	68	21	5	1
2 ^e generatie	26	30	43	2	0

Bron: Marplan, voorjaar 2003

De sterke identificatie met de herkomstgroep vinden we ook bij de Turken in Nederland.

Tabel 4.2

Identificatie van de Turken (geboorteland) in Nederland met de eigen of de Nederlandse groep, 17-64 jaar, 2004/2005 (in procenten)

	helemaal/vooral Turks	evenveel Turk als Nederlander	helemaal/vooral Nederlander
totale groep	47	40	12
mannen	45	41	14
vrouwen	50	40	10
17-24 jaar	41	44	15
25-49 jaar	49	41	11
50-64 jaar	53	34	13
1 ^e generatie	51	38	11
2 ^e generatie	35	50	16

Bron: SCP (LAS'04/'05)

Bijna de helft voelt zich helemaal of vooral Turk, 40% voelt zich evenveel Turk als Nederlander en 12% voelt zich overwegend Nederlander. Anders dan in Duitsland identificeren meer vrouwen dan mannen zich met de herkomstgroep. Net als in Duitsland zijn er aanzienlijke verschillen tussen de leeftijdscategorieën en generaties; jongeren en leden van de tweede generatie identificeren zich vaak met zowel de Nederlandse als de Turkse groep.

Hoewel vergelijken van de gegevens uit deze bronnen problematisch is, mag toch wel de conclusie worden getrokken dat de Turken zowel in Nederland als in Duitsland zich sterk met de eigen herkomstgroep identificeren. Duidelijke verschillen doen zich niet voor. Ook onder de Turken in Duitsland voelt zich een groot aandeel vooral Turk.³

Sociale contacten met autochtonen

Uit gegevens over de Turken in Nederland rijst het beeld van een tamelijk gesloten, op zichzelf gerichte groep. Van de vier grote groepen allochtonen gaan zij het vaakst om met leden van de eigen groep, vaker dan bijvoorbeeld de Marokkanen (Dagevos 2005; Gijsberts en Dagevos 2005). Nogal wat Turken in Nederland gaan in de vrije tijd nooit om met autochtonen (38%) of krijgen ze nooit om bezoek (32%).

Ook in Duitsland vormen de Turken een homogene groep. Ze gaan vaak met leden van de eigen groep om en huwen hoogstzelden met autochtone Duitsers. Dit beeld rijst op uit diverse onderzoeken. Haug (2003b) presenteert gegevens over de etnische signatuur van hun vriendenkring. Aan respondenten is gevraagd drie vrienden in gedachte te nemen, die men regelmatig treft. Bijna 60% van de Turken heeft onder zijn of haar drie vrienden geen autochtone Duitsers. Dit is duidelijk meer dan bij de Italianen in Duitsland het geval is. Ook de Turkse jongeren (18-30 jaar) richten zich in hun contacten vaak op de eigen herkomstgroep (Haug 2003c).⁴ Van hen heeft 82% Turkse vrienden, 67% Duitse vrienden en 42% vrienden met een andere nationaliteit. Een kwart van de Turkse jongeren gaat in de vrije tijd in het geheel niet om met autochtone Duitsers.⁵ Bij de Italianen is dit aandeel lager (16%).

Gemengde relaties en huwelijken

De geslotenheid van een groep komt ook tot uiting in de etnische signatuur van huwelijksrelaties. In de integratieliteratuur wordt gemengd huwen algemeen beschouwd als een belangrijke indicator voor integratie. Er worden bovendien gunstige effecten op de integratie aan toegeschreven, zoals het verkrijgen van toegang tot voor de arbeidsmarkt gunstige netwerken. Het is in dit licht ook relevant om na te gaan of er verschillen zijn in de mate waarin Turken in Nederland en Duitsland hun partner uit het land van herkomst laten overkomen.

Partnermigratie

Straßburger (2001) stelt op basis van gegevens uit 1996 vast dat 60% van de door Turken gesloten huwelijken als transnationale huwelijken aangemerkt kan worden. Het gaat hier om Turken met de Turkse nationaliteit. Bij deze huwelijken heeft de partner tot aan de huwelijksvoltrekking niet in Duitsland gewoond. Verder blijkt uit het onderzoek van Straßburger dat de meerderheid van de huwelijksmigranten uit vrouwen bestaat.

Haug (2003a) komt tot aanzienlijk lagere aandelen. Het is onduidelijk waardoor dit komt. Haug kijkt op basis van surveygegevens (18-30-jarigen) naar de samenstelling van koppels met een vaste relatie (*Partnerschaften*) en in een huwelijk.⁶ Uit de gegevens over koppels met een vaste relatie blijkt dat migratie van partners een ondergeschikte rol speelt, zeker bij de mannen. Turkse mannen hebben veelal een vaste relatie met een vrouw die in Duitsland is geboren en met wie de relatie in Duitsland is ontstaan. Volgens deze gegevens is van 18% van de mannen met de Duitse nationaliteit en 25% van de mannen met de Turkse nationaliteit de partner gemigreerd naar Duitsland. Bij de vrouwen liggen deze aandelen hoger. Maar ook bij hen is in niet meer dan een derde van de gevallen migratie van de partner in het spel. Turkse jongvolwassenen rekruteren hun partners dus vooral in Duitsland zelf.

Wanneer naar huwelijksrelaties wordt gekeken, neemt het belang van migratie nog verder af. Ook zijn dan de verschillen tussen mannen en vrouwen nog maar klein. Het overgrote deel – rond de 90% – van de Turken trouwt in Duitsland, zonder dat dit gepaard gaat met migratie van een partner.⁷

In Nederland komt huwelijksmigratie, voor zover de gegevens vergelijkingen toelaten, vaker voor dan in Duitsland. Ongeveer 75% van de Turkse vrouwen en bijna 80% van de Turkse mannen die in Nederland zijn gehuwd, hebben hun partner uit het land van herkomst over laten komen (gegevens 1-1-2000, Hooghiemstra 2003). Wel lijkt er sprake te zijn van een dalende tendens. Van de in 2001 gesloten huwelijken is in bijna 65% van de gevallen de huwelijkspartner overgekomen vanuit Turkije (Beekhoven en Dagevos 2005).

Alles bijeengenomen mag wel worden gesteld dat de Turken in Duitsland hun partner naar verhouding vaak vinden in Duitsland. Dit was ook te verwachten gezien het vergeleken met Nederland restrictieve toelatingsbeleid aldaar (hoofdstuk 2). Het betekent dat Nederland met een blijvend hoge instroom van Turken van de eerste generatie te maken heeft, met doorgaans ongunstige individuele kenmerken en een grote sociaal-culturele afstand; kenmerken waar in de analyses van hoofdstuk 3 maar ten dele voor gecorrigeerd kon worden.

Gemengde relaties

Haug (2002) presenteert op grond van surveygegevens⁸ over 18-30-jarige Turken informatie over gemengde vaste en huwelijksrelaties (tabel 4.3). De vrouwen hebben

het minst vaak een vaste relatie met een autochtone partner.⁹ Bij de mannen komt dit vaker voor, met name bij de Turken met de Duitse nationaliteit: van hen heeft 34% een Duitse partner. Wanneer we geen onderscheid maken naar nationaliteit van de respondent, dan hebben naar schatting 23% van de Turkse mannen een vaste relatie met een Duitse partner; bij de vrouwen gaat het om 6%.

Het aandeel gemengde huwelijken is echter aanzienlijk lager¹⁰ (Haug 2004a). Turkse vrouwen zijn, ongeacht hun nationaliteit, zelden – slechts 2% – met een autochtone Duitser getrouwd (*ursprünglich Deutschen*). Bij de Turkse mannen komt het wat vaker voor: 6% van de mannen met de Turkse nationaliteit is getrouwd met een autochtone Duitse en 11% van de mannen met de Duitse nationaliteit.

Tabel 4.3

Nationaliteit van de partner in vaste en huwelijksrelaties van de Turken in Duitsland, 18-30 jaar, 2000 (in procenten)

	Turken met Duitse nationaliteit		Turken met Turkse nationaliteit		Turken (totaal) ^a	
	v	m	v	m	v	m
vaste relatie						
Duitse nationaliteit (<i>ursprünglich</i>)	9	34	6	19	6	23
genaturaliseerd	19	20	6	6	11	9
buitenlands	72	46	88	75	83	68
huwelijk						
Duitse nationaliteit (<i>ursprünglich</i>)	2	11	2	6	.	.

a Eigen berekening.
 . Gegevens niet beschikbaar.

Bron: BiB (Integrationsurvey 2000); Haug (2002; 2004)

Over het aandeel Turken in Nederland dat een vaste relatie heeft met een autochtoon, zijn geen (vergelijkbare) gegevens beschikbaar. Wel is er duidelijkheid over de omvang van de gemengde huwelijken. Van de in 2001 gesloten huwelijken is 5% van de Turkse vrouwen en mannen getrouwd met een autochtone partner (Beekhoven en Dagevos 2005). Naar het zich laat aanzien komen gemengde huwelijken in Duitsland niet substantieel vaker voor dan in Nederland. Met name de Turkse vrouwen in Duitsland trouwen nauwelijks met een autochtone Duitser.

Ongemeten individuele kenmerken: conclusie

Alles bijeengenomen wijzen de bevindingen erop dat de Turken in Duitsland, net als in Nederland, een homogene groep vormen. De identificatie met de Turkse groep is sterk: een ruime meerderheid voelt zich meer Turk dan Duitser. Dit is in Nederland niet anders. In zowel Nederland als Duitsland spelen de vrijetijdscontacten

zich overwegend af binnen de eigen groep. Gemengde huwelijken tussen Turken en autochtonen komen in beide landen nauwelijks voor. Wel lijkt partnermigratie in Duitsland een minder grote rol te spelen dan in Nederland. Ook komen in Duitsland opvallend veel gemengde vaste relaties voor. Deze bevindingen wijzen op een wat grotere oriëntatie van de Turken in Duitsland op de autochtone groep en een minder sterke gerichtheid op Turkije voor de keuze van een partner, dan in Nederland het geval is. Dit was gezien de andere samenstelling van de Turkse groep (o.a. langere verblijfsduur, minder nieuwkomers, hogere opleiding) en een restrictiever beleid ten aanzien van huwelijksmigranten in Duitsland ook te verwachten.

In hoeverre deze verschillen met de Turken in Nederland doorwerken in uitkomsten op de arbeidsmarkt, is moeilijk te zeggen. De verschillen tussen de Turken in Nederland en in Duitsland zijn op het vlak van sociale contacten niet groot, maar voor zover ze er zijn, wijzen ze op een minder grote sociale afstand ten opzicht van de ontvangende samenleving van de Turken in Duitsland, met waarschijnlijk gunstige gevolgen voor de arbeidsmarkt.

4.2 Discriminatie

Dat de Turken in Nederland het relatief slechter doen op de arbeidsmarkt dan de Turken in Duitsland, zoals blijkt uit de analyses van hoofdstuk 3, zou te maken kunnen hebben met de mate waarin in beide landen discriminatie voorkomt. Of dit het geval is, is niet eenvoudig vast te stellen. Er is weinig landenvergelijkend onderzoek naar discriminatie op de arbeidsmarkt.¹¹ Een uitzondering is onderzoek op initiatief van de ILO, gepubliceerd in het midden van de jaren negentig (Bovenkerk et al. 1995; Goldberg et al. 1996). In dit onderzoek is gekeken naar discriminatie bij het aannemen van personeel, oftewel *pre-entry* discriminatie. Er is gebruikgemaakt van zogenoemde praktijktests: een allochtone en een autochtone persoon met verder dezelfde individuele kenmerken reflecteren op een vacature, waarna wordt bezien wie door mag in de verdere sollicitatieprocedure.

De vergelijking tussen Nederland en Duitsland laat zien dat discriminatie – voor zover deze conclusie getrokken kan worden – voor hoger opgeleiden wat wijder verbreid lijkt te zijn in Nederland (Bovenkerk et al. 1995) dan in Duitsland (Goldberg et al. 1996). Uit deze onderzoeken kan echter niet worden opgemaakt dat in Nederland laagopgeleide allochtonen vaker worden gediscrimineerd dan in Duitsland.

In het Duitse onderzoek komt alleen discriminatie aan het licht bij de lagere functieniveaus (een nettodiscriminatiepercentage van 19%). De resultaten voor de hogere functieniveaus zijn niet significant, overigens met als uitzondering van de commerciële sector (bv. banen in het bank- en verzekeringswezen). Wel is van belang te vermelden dat het Duitse onderzoek zich uitsluitend heeft gericht op de allereerste contacten tussen sollicitanten en potentiële werkgevers.

Het Nederlandse onderzoek wijst uit dat er wordt gediscrimineerd bij het aannemen van personeel voor zowel de lagere als de hogere functies. Bovenkerk et al. (1995) komen tot de conclusie dat bij de lagere functieniveaus in 40% van de geval-

len wordt gediscrimineerd, tegenover 19% bij de banen waarvoor hoger onderwijs is vereist. Echter, het percentage van 40 is gebaseerd op de gehele sollicitatieprocedure, dus tot en met het wel of niet aannemen van de sollicitant. Wanneer alleen het eerste telefonische onderdeel van de procedure in beschouwing wordt genomen – zoals in het Duitse onderzoek is gedaan –, ligt het percentage met 23 niet eens zoveel hoger dan in Duitsland (19%) gevonden werd.

Ondanks de vergelijkbare methodologie die is gehanteerd bij het vaststellen van discriminatie in beide landen, is er een aantal kanttekeningen bij de vergelijking tussen Nederland en Duitsland te maken. In het Duitse onderzoek is uitsluitend de situatie voor Turken van de tweede generatie onderzocht, terwijl in het Nederlandse onderzoek voor de lagere functieniveaus Marokkanen van de eerste generatie en voor de hogere functieniveaus Surinamers van de tweede generatie onderwerp van onderzoek waren.¹² Daarnaast is in het Nederlandse onderzoek, anders dan in het Duitse, de gehele selectieprocedure bekeken. Ook verschilt de regionale schaal. In Nederland is de gehele Randstad onderwerp van onderzoek geweest en in Duitsland een of twee regio's (voor *semi-skilled jobs* het Rijn-Ruhrgebied, voor *higher-qualified jobs* Rijn-Ruhr en Berlijn). Verder is het onderzoek inmiddels verouderd (hoewel een groot deel van onze respondenten natuurlijk al eerder in zijn/haar baan is toegetreden).

De studies wijzen erop dat *pre-entry*discriminatie in beide landen voorkomt. Hoogopgeleide allochtonen lopen in Nederland een groter risico gediscrimineerd te worden dan in Duitsland. Duidelijke verschillen in de discriminatie van laagopgeleide allochtonen tussen beide landen geeft het onderzoek niet. Deze uitkomst biedt derhalve geen aanknopingspunten voor de interpretatie van de gevonden verschillen in de door ons uitgevoerde arbeidsmarktanalyse onder Turken in Nederland en Duitsland. Weliswaar is het gestandaardiseerde verschil in nettoparticipatie groter in Nederland, maar daar staat tegenover dat dit niet zozeer geldt voor de hoogopgeleiden en juist wel voor de laagopgeleiden.

Maatschappelijk klimaat ten aanzien van immigranten

Naast discriminatie op de arbeidsmarkt kan ook het algehele klimaat ten aanzien van immigranten in een land een rol spelen. Deze algehele publieke opinie bepaalt immers in hoeverre immigranten geaccepteerd worden en zal daarmee ook haar weerslag hebben op de houding van bijvoorbeeld werkgevers. Op dit gebied is er wel landenvergelijkend onderzoek beschikbaar (met vergelijkbare vraagstellingen, onderzoeksopzet e.d.).

De meest recente Eurobarometers laten zien dat de publieke opinie in (West-)Duitsland enigszins negatiever staat tegenover de multiculturele samenleving dan in Nederland (tabel 4.4). Wel lijken opvattingen ten aanzien van migranten en minderheden zich de laatste jaren in Nederland wat meer in negatieve richting te ontwikkelen dan in Duitsland (Coenders et al. 2005a).

Uit de European Social Survey van 2002-2003 komt een wat diverser beeld naar voren (wederom tabel 4.4). De Nederlanders staan enigszins negatiever ten opzichte van binnenkomende migranten, de Duitsers hebben wat meer weerstand tegen diversiteit in de samenleving (Coenders et al. 2005b). De verschillen zijn echter niet opzienbarend en de opinies liggen in zowel Nederland als Duitsland over het algemeen rond het EU-gemiddelde (zie ook Card et al. (2005) voor vergelijkbare bevindingen op basis van dezelfde gegevens).

Tabel 4.4

Steun van autochtone bevolking voor exclusionistische standpunten in Nederland en Duitsland (in procenten 'mee eens')

Eurobarometer	Nederland	West-Duitsland	EU-gemiddelde
weerstand tegen de multiculturele samenleving	22	33	25
samenleving kan beperkt aantal allochtonen opnemen	68	72	61
weerstand tegen toekenning burgerrechten legale migranten ¹³	43	52	39
voorstander terugkeer legale migranten	20	29	24
minderheden moeten zich conformeren aan wetten en cultuur	77	70	64
European Social Survey	Nederland	West-Duitsland	EU-gemiddelde
weerstand tegen immigranten	43	38	46
weerstand tegen asielzoekers	36	28	30
weerstand tegen diversiteit	31	40	46
voorstander van etnische afstand	18	16	20
voorstander van terugsturen criminele immigranten	65	75	72
gepercipieerde dreiging van etnische minderheden	55	57	58

Noot: De bovenste helft is gebaseerd op de Eurobarometers van 1997, 2000 en 2003, de onderste helft op de European Social Survey (ESS) van 2002-2003. De schalen zijn in beide gevallen gebaseerd op meerdere items en voor het doel van deze tabel gedichotomiseerd (elke waarde boven het midden van de schaal indiceert steun aan het desbetreffende construct). Het EU-gemiddelde is gewogen naar de bevolkingsomvang in de verschillende landen.

Bron: Coenders et al. (2005a: 84-86; Coenders et al. 2005b : 88-90)

Ook ander internationaal vergelijkend opinieonderzoek wijst niet op substantiële verschillen tussen beide landen. Als er al verschillen zijn, dan zijn ze eerder in het voordeel van Nederland. Uit gegevens van een aantal jaren eerder (midden jaren negentig) blijkt bijvoorbeeld dat de Duitsers op dat moment nog beduidend meer weerstand ten toon spreidden tegen immigranten dan de Nederlanders (80% om 64%) en ook hoger scoorden op een algehele maat van etnisch exclusionisme (48% om 28%) (Gijsberts et al. 2004; zie bv. ook Quillian (1995), Bauer et al. (2000), en Scheepers et al. (2002) voor vergelijkbare conclusies). Ook Bauer et al. (2000) lieten zien dat Duitsers vaker dan Nederlanders vinden dat het aantal immigranten in hun

land kleiner zou moeten worden (78% om 61%) en dat immigranten de criminaliteit omhoog stuwen (71% om 54%).

Vermelding verdient ook het onderzoeksproject *Hospitality Map* in Europa (Spruijt 2005). Op basis van een aantal criteria zoals het aantal gemengde huwelijken in een land, het aandeel van de bevolking met immigranten als vriend en de mate waarin buitenlanders dezelfde burgerrechten hebben, is bekeken hoe gastvrij de landen in Europa zijn. Op basis van in totaal acht criteria – waarvan een gedeelte overlapt met de hiervoor aangehaalde onderzoeken, het European Social Survey en de Eurobarometer – lijken de verschillen tussen Nederland en Duitsland wederom klein. Nederland scoort wat beter omdat meer immigranten het staatsburgerschap krijgen, er ruimer stemrecht geldt voor migranten en een hoger aandeel van de bevolking vindt dat immigranten dezelfde rechten als ieder ander zouden moeten krijgen. Duitsers daarentegen lijken volgens deze gegevens wat vaker om te gaan met immigranten, zien wat minder vaak immigratie als het belangrijkste probleem van het land en Duitsland lijkt iets soepeler in het verlenen van asiel en kent enigszins meer gemengde huwelijken. Door de bank genomen zijn de verschillen tussen beide landen echter klein.

Kortom, op basis van grootschalig landenvergelijkend opinieonderzoek komt er geen beeld naar voren van een negatiever klimaat ten aanzien van immigranten in Nederland dan in Duitsland, eerder het tegendeel. De argumentatie van Koopmans (2002, 2003a, 2003b, 2006) dat het in het verleden gevoerde multiculturele integratiebeleid in Nederland door het benadrukken van verschillen juist discriminatie en verwijdering tussen groepen in de hand werkt, wordt niet ondersteund door bevindingen uit dit onderzoek.

De verschillen in de uitkomsten over de positie van Turken op de arbeidsmarkt in Nederland en in Duitsland lijken dan ook niet toegeschreven te kunnen worden aan het vaker voorkomen van discriminatie. Een cruciaal voorbehoud blijft echter op zijn plaats: het is al weer enige tijd geleden dat het op de arbeidsmarkt gerichte onderzoek is uitgevoerd, waarin bovendien de onderzochte etnische groepen van elkaar verschilden.

4.3 Inrichting van het onderwijssysteem

In onze arbeidsmarktanalyses is gecorrigeerd voor verschillen in het opleidingsniveau. Toch heeft het zin om voor de interpretatie van de gevonden verschillen in arbeidsmarktpositie tussen de Turken in Nederland en Duitsland stil te staan bij de kenmerken van het onderwijssysteem in beide landen.¹⁴ (Meer uitgebreid en in meer algemene zin is hierover informatie te vinden in bijlage D van dit rapport.) In deze paragraaf richten we ons in het bijzonder op de betekenis van het duale stelsel in Duitsland: de combinatie van opleiding en werken in een arbeidsorganisatie. Dit is

in Duitsland duidelijk sterker ontwikkeld dan in Nederland. Meer dan de helft van een generatie jongeren volgt in Duitsland op enig moment een duale opleiding van twee tot drieënhalve jaar (Van Lieshout 1996; Eurodyce 2003). In dit type opleiding gaan jongeren gemiddeld genomen twee dagen naar een *Berufsschule* en werken ze drie dagen in een opleidingsbedrijf. Het duale stelsel is in Duitsland belangrijker dan het voltijdse beroepsonderwijs. In Nederland is dit omgekeerd: veel meer leerlingen volgen in het secundaire onderwijs voltijds beroepsonderwijs (bol) dan leerlingwezen (bbl) (Bronneman 2006). Bovendien is het voltijdse beroepsonderwijs in Duitsland geen volwaardig alternatief voor de duale opleidingen, terwijl dit in Nederland wel zo is.

Het Duitse onderwijssysteem vertoont duidelijk corporatistische trekken, meer dan het Nederlandse (SCP 2000). Organisaties van werkgevers en werknemers spelen een essentiële rol. Het sterk ontwikkelde stelsel van duaal leren past bij een organisatie waarin beroepsgroepen en de band tussen werkgevers en werknemers centraal staan. Leerlingen worden in Duitsland al vroeg verdeeld over trajecten met verschillende arbeidsmarktvooruitzichten en via het duale leren wordt een aanzienlijk deel van de jongeren geschoold voor lidmaatschap van een bepaalde beroepsgroep.

Voor het verwerven van een positie op de arbeidsmarkt zou een duaal stelsel twee gunstige effecten hebben: het vermindert de kans op uitval en het vergroot de kans op werk. Vanwege de al bestaande relatie tussen leerling en werkgever verloopt de overgang van onderwijs naar arbeidsmarkt gemakkelijker. Wanneer deze effecten daadwerkelijk optreden, dan zou dit een bijdrage leveren aan de verklaring van de in hoofdstuk 3 gevonden verschillen tussen de Turken in Nederland en Duitsland.

Schooluitval

Hoewel we in de analyses van hoofdstuk 3 rekening hebben gehouden met opleidingsverschillen, kan niet zonder meer worden aangenomen dat alle effecten zijn verdisconteerd. Uitval zonder diploma van het voortgezet onderwijs zal voor werkgevers een (extra) negatief signaal betekenen. Indien uitval bij de Turken in Nederland vaker voorkomt dan bij die in Duitsland, waardoor de categorie personen met ten hoogste basisonderwijs vaker bestaat uit drop-outs, zou dit mogelijk een verklaring kunnen zijn voor de verschillen in de arbeidsmarktkansen van de Turken in beide landen.

Helaas valt er op basis van het beschikbare cijfermateriaal geen duidelijke conclusie te trekken. De cijfers over uitval zijn slecht vergelijkbaar. Duidelijk is in ieder geval dat de meeste uitval plaatsvindt in de lage niveaus van het middelbaar onderwijs. In Nederland is het vmbo het laagste niveau, in Duitsland de *Hauptschule*. De uitstroom uit het reguliere vmbo zonder diploma is onder niet-westerse allochtonen in Nederland bijvoorbeeld rond de 8% (onder Turken 9%). Deze cijfers betreffen het vmbo-4 in het schooljaar 2003/'04 (Gijsberts en Hartgers 2005). In Duitsland verlieten in

1999 17% van de schoolverlaters de *Hauptschule* zonder diploma (Bundesministerium für Bildung und Forschung 2001). Cijfers over Turken ontbreken, maar ook in Duitsland geldt dat de schooluitval beduidend hoger is onder allochtone dan onder autochtone leerlingen. Dit zou betekenen dat in Duitsland de uitval van Turken uit het laagste niveau van het voortgezet onderwijs hoger is dan in Nederland.

Böcker (2004) schetst echter een ander beeld: de mate van uitval is in Nederland hoger dan in Duitsland. Het aandeel Turken uit de tweede generatie dat geen voortgezetonderwijsdiploma heeft behaald, is in Nederland een derde hoger dan in Duitsland. Volgens Crul en Vermeulen (2003) is dit te danken aan het duale stelsel in Duitsland. Doomernik (1998) komt op grond van internationaal onderzoek tot vergelijkbare conclusies: schooluitval onder allochtonen is in Nederland hoger dan in onder andere Duitsland. Volgens Koopmans (2003b) is de laatste jaren de situatie in Nederland ten gunste gekeerd. In vergelijking met de schooluitval in Duitsland van kinderen met een buitenlandse nationaliteit is het uitvalpercentage van Turkse en Marokkaanse kinderen in Nederland niet significant anders.

Bij vorenstaande vergelijkingen spelen verschillen in definitie bij de vaststelling van etniciteit en omschrijving van drop-out ons parten. Om die reden is ook gekeken naar algemene cijfers met geharmoniseerde definities. Het gaat om cijfers van Eurostat over voortijdig schoolverlaters van 14-18 jaar die geen startkwalificatie hebben behaald. Onderscheid naar etnische groepen ontbreekt. Duitsland lag de afgelopen tien jaar steeds enkele procentpunten onder Nederland. In Nederland heeft de schooluitval zich in de periode 1994-2005 echter gunstig ontwikkeld en is afgenomen van 17,6 tot 13,6%. In Duitsland daalde het aandeel schoolverlaters zonder startkwalificatie van 13,3% naar 12,1%. De verschillen zijn, kortom, klein.

Gezien de onvergelijkbaarheid van de gegevens is het lastig een algemene conclusie te trekken. Duidelijke aanwijzingen dat het Duitse onderwijssysteem schooluitval (van Turkse leerlingen) tegengaat, zijn er echter niet. Ook in Duitsland komt schooluitval vaak voor, en dan vooral in de lage vormen van het voortgezet onderwijs.

Kansen op werk voor jongeren

Volgens verschillende auteurs leidt het Duitse duale stelsel tot een relatief lage jeugdwerkloosheid. Midden jaren negentig van de vorige eeuw was dit in Duitsland het geval. Het lijkt erop dat het duale stelsel in die jaren een goede manier is geweest om jongeren te integreren op de arbeidsmarkt (Van Lieshout 1996; SCP 2000). Het grootste deel van de Turkse tweede generatie in Duitsland komt in het duale stelsel terecht (Crul en Vermeulen 2003). Worbs (2003) is van mening dat de jongeren van de tweede generatie een relatief stabiele arbeidsmarktpositie hebben bereikt als gevolg van het duale stelsel. Ook Crul en Vermeulen (2003) benadrukken de betekenis van dit stelsel, maar baseren dit niet op enig cijfermateriaal.

Aan het duale stelsel zijn echter niet uitsluitend positieve gevolgen verbonden. Het stelsel is erg conjunctuurgevoelig en het succes ervan is sterk afhankelijk van de bereidheid van werkgevers om stageplaatsen aan te bieden (Van Lieshout 2002). Deze bereidheid neemt in tijden van economische recessie af. Dit werkt hoogstwaarschijnlijk vooral negatief uit voor Turkse (en ander immigranten-) jongeren. Zij vinden moeilijker dan autochtone jongeren een leerwerkplaats (Doomernik 1998). Na de *Hauptschule* start 9% van de Duitse leerlingen niet met een leerwerkplaats tegenover bijna een derde van de Turkse leerlingen (Haug 2004b).

Ook Worbs (2003) noemt een aantal problematische aspecten van het duale stelsel voor migrantenjongeren. Zij wijst op een toenemend tekort aan leerwerkplaatsen. Vergelijkenderwijs zijn er veel meer jongeren (25-29-jarigen) met een startkwalificatie werkloos in Duitsland dan in Nederland (OECD 2005). De transitie naar de arbeidsmarkt verloopt dus momenteel niet zo gunstig in Duitsland. Dit zal voor Turken waarschijnlijk in versterkte mate gelden. Ook in een enquêteonderzoek onder buitenlandse werknemers wordt het tekort aan *Lehrstellen* als belangrijkste reden genoemd voor het niet kunnen instromen in het duale stelsel (Venema en Grimm 2002). Wanneer men dat niet kan, zijn de arbeidsmarktperspectieven ongunstig. Dit wordt mede veroorzaakt doordat, anders dan in Nederland, het voltijdse beroepsonderwijs geen volwaardig alternatief is voor een duale opleiding. Voltijds beroepsonderwijs bereidt voor op het duale stelsel of op hoger onderwijs. Wanneer men daar geen toegang toe krijgt, zijn de kansen op werk niet groot, zeker in tijden van laagconjunctuur.

Een tweede probleem is dat de migrantenjongeren die wel toegang krijgen tot het duale stelsel, relatief vaak terechtkomen in de minder favoriete, meer traditionele beroepen zoals automonteur of schilder, terwijl autochtone jongeren de kantoorbanen in de wacht slepen. In dergelijke sectoren is er doorgaans sprake van een geringe groei (zie ook Faist 1996). Dit heeft tot gevolg dat de Turken (net als andere immigranten) dikwijls blijven steken in de 'traditionele' immigrantenbanen. Bovendien zijn deze banen vooral te vinden in kwetsbare sectoren. Juist in deze sectoren is de kans voor jongeren om te kunnen blijven bij het opleidingsbedrijf gering, helemaal ten tijde van laagconjunctuur. De markt voor afgestudeerde jongeren die niet bij het eigen opleidingsbedrijf kunnen blijven, is in het Duitse stelsel klein. Volgens Van Lieshout (1996) kleeft aan deze leerlingen het beeld dat zij niet goed genoeg zijn omdat zij niet voor niets bij hun eigen opleidingsbedrijf weg moesten.

Verschillen in organisatie van het onderwijs, deelmarkten en mobiliteit

De wijze waarop het onderwijs georganiseerd is, is mogelijk ook in verband te brengen met onze bevindingen over de beroepsstatus van de Turken in Nederland en Duitsland.

Gezien de organisatie van het beroepsonderwijs, de belangrijke rol die beroepsgroepen daarin spelen en het ambachtelijke karakter van veel duale opleidingen, zal het duale stelsel vaak toeleiden naar beroepsdeelmarkten. Dergelijke markten kenmerken zich doorgaans door geringe doorstroombmogelijkheden (bv. Doeringer

en Piore 1971; Glebbeek 1993). Wanneer dit klopt, dan zou dit een reden kunnen zijn voor de uitkomsten met betrekking tot de loopbanen van de Turken in Nederland en Duitsland. Het bleek dat juist in Nederland individuele kenmerken een grotere rol spelen bij het bereiken van een hoger functieniveau dan in Duitsland. De doorstroommogelijkheden op de arbeidsmarkt lijken voor de Nederlandse Turken groter dan voor de Duitse. Hieraan kan nog worden toegevoegd dat op de Nederlandse arbeidsmarkt werkgeverswisselingen aanzienlijk vaker voorkomen dan in Duitsland (Gesthuizen en Dagevos 2005). Ook dit leidt doorgaans tot een gunstiger arbeidsmarktpositie. In vergelijking met de Nederlandse lijkt de Duitse arbeidsmarkt meer gesloten te zijn en minder dynamiek van werkenden te vertonen.

Conclusie

Alles bijeengenomen lijkt – in ieder geval ten tijde van een gunstige conjunctuur – het duale stelsel positief uit te werken voor het betreden van de arbeidsmarkt. Dit zou een oorzaak kunnen zijn voor de hogere nettoparticipatie van de Turken in Duitsland en een beter rendement van hun individuele kenmerken dan voor de Nederlandse Turken het geval is (zie hoofdstuk 3). Voor degenen die er niet in slagen deel te nemen aan het duale opleidingssysteem, zijn de arbeidsmarktkansen daarentegen slecht. Dit geldt ook voor degenen die niet bij het opleidingsbedrijf kunnen blijven. De Turken in Duitsland behoren in beide gevallen tot de risicocategorie. Zij hebben dan niet dezelfde kansen als autochtone Duitsers met dezelfde opleidingskenmerken. Verder leidt het stelsel tot een gebondenheid aan een specifieke beroepsgroep in een specifieke sector. Turken blijken via het duale stelsel nogal eens terecht te komen in kwetsbare sectoren.

4.4 Herstructurering, uitstroom en sociale zekerheid

Een van de redenen waarom de relatieve kansen op werk van de Turken in Nederland minder groot zijn dan van de Turken in Duitsland, zou kunnen samenhangen met verschillen tussen beide landen in de sectorale ontwikkelingen van de werkgelegenheid. In het bijzonder doelen we hier op de herstructurering van de industrie. Wanneer deze in Nederland ingrijpender is geweest dan in Duitsland, zou dit een verklaring kunnen zijn voor de naar verhouding ongunstige positie van Turken in Nederland.

Turken zijn van oudsher sterk georiënteerd op de industrie. Verreweg de meeste Turken van het eerste uur werkten in de industrie. Een tekort aan arbeidskrachten in deze sector vormde zowel in Nederland als in Duitsland de belangrijkste reden voor de werving van Turkse gastarbeiders. Ook in de jaren daarna bleef de industrie van belang. Nederlandse bevindingen laten zien dat de vertegenwoordiging in de dienstensector weliswaar langzaam maar zeker toenam, maar het aandeel Turken in de industrie bleef betrekkelijk hoog, ook onder vrouwen en jongeren (Veenman 1996). De Marokkanen bijvoorbeeld maakten al eerder en in groteren getale de overstap naar de dienstensector (Dagevos 1998). Onderzoek uit de beginjaren negentig laat

zien dat rond de 70% van de Turkse werkzoekenden op zoek was naar werk in industriële beroepen (Dagevos 1995). Dat Turken vaak in de industrie werkzaam waren (en zijn), wordt wel in verband gebracht met hun overwegend extrinsieke arbeidsoriëntatie. Geld verdienen is belangrijk. Doordat aan de onderkant van de arbeidsmarkt voltijdbanen vaker in de industrie voorhanden zijn dan in de dienstensector, gaat bij velen de voorkeur uit naar een baan in de industrie. Een andere reden voor de sterke vertegenwoordiging in deze sector hangt samen met het feit dat ze veelal via eigen netwerken hun baan vinden: Turkse werkzoekenden vinden emplooi in de industrie via Turken die hier al werken.¹⁵ Onduidelijk is in hoeverre dit beeld ook geldt voor de Turken in Duitsland, daartoe ontbreekt het benodigde onderzoek. Niettemin, zo laat tabel 4.5 zien, is voor hen de industrie eveneens een zeer belangrijke sector.

Tabel 4.5

Werkende Turken en autochtonen in Nederland en Duitsland, naar sector, 2002 (in procenten)

	Nederland		Duitsland	
	Turken	autochtonen	Turken	autochtonen
landbouw, visserij, delfstoffen, bouw	18	10	8	7
industrie	21	14	46	24
handel, horeca, transport	25	25	23	21
financiële en zakelijke dienstverlening	20	13	11	14
openbaar bestuur en onderwijs	9	17	4	16
gezondheids- en welzijnszorg	4	16	5	12
cultuur en overige diensten	3	5	3	6

Bron: Nederland: ISEO/SCP (SPVA'02), CBS (EBB'02); Duitsland: DIW (Sociaal Economisch Panel 2002)

Bijna de helft van de Turkse werkenden in Duitsland werkt in de industrie. Dit is naar verhouding ruim twee keer zo veel als bij de Turken in Nederland. Ook autochtone Duitsers zijn in vergelijking met Nederlanders vaak in de industrie werkzaam. Voor de Turken in Duitsland is de industriële sector dus een belangrijke bron van werkgelegenheid. Veel Turkse mannen werken er – nog steeds – bij grote industriële bedrijven.

Nog relevanter is dat het aandeel Turkse werkenden in de industrie in Duitsland ook minder snel is gedaald dan in Nederland. Dit geldt in het bijzonder voor de mannen. In 1980 werkten in Duitsland 74% van de Turkse mannen en 73% van de Turkse vrouwen in de industrie en ambachten. In 2001 was dit aandeel teruggelopen naar 55% van de mannen en 30% van de vrouwen (Seifert 2001; ontleend aan Böcker 2004).

Ter vergelijking: in Nederland werkten in 1983 66% van de Turken in de industrie, in 2002 nog 21% (Roelandt et al. 1992; Veenman 1994). In 2002 is dit aandeel dus ruim drie keer zo klein als in 1983. Wanneer we deze ontwikkeling uitdrukken in een indexcijfer, dan ligt dat in Nederland in 2002 op 32 (1983 = 100). Voor de Turkse mannen in Duitsland bedraagt in 2001 het indexcijfer 74 en voor de vrouwen op 41 (1980 = 100).¹⁶

De teruggang van het aandeel Turkse werkenden in de industrie is in Nederland, vergeleken met Duitsland, dus groot geweest. Zij waren werkzaam in juist die segmenten van de industriesector die gevoelig waren voor de internationale concurrentie (zie bv. Veenman 1990, 1998), waardoor in Nederland veel Turken hun baan hebben verloren. De bevindingen wijzen op een grotere betekenis van de herstructurering van de industrie in Nederland voor de arbeidskansen van Turken. Verondersteld mag worden dat voor Turken de uitstroomrisico's uit de industrie in Nederland groter zijn geweest en de instroommogelijkheden sterker zijn afgenomen dan in Duitsland.

Dat voor Turken de economische herstructurering in Nederland aanzienlijk sterker doorwerkte dan in Duitsland, is niet alleen zichtbaar in de transformatie van een industriële naar een diensteneconomie, maar ook in de hoogte van de werkloosheid. In Nederland sloeg de werkloosheid eind jaren zeventig en begin jaren tachtig harder toe dan in Duitsland (zie figuur E2 in bijlage E). Ze steeg sneller en lag op een hoger niveau. Met name het werkloosheidsniveau van 12% in 1984 was traumatisch, zeker vergeleken met de 8% in Duitsland. Veel Turken in Nederland zijn in het midden van de jaren tachtig als gevolg van de economische crisis uitgestroomd. Typisch voor Nederland was het grootschalige gebruik van de WAO als uitstroomkanaal. Velen van hen zijn daarna niet meer aan het werk geraakt. Hun lage opleidingsniveau, slechte beheersing van de Nederlandse taal, afnemend zoekgedrag, blijvende oriëntatie op industrieel werk dat in toenemende mate verdween, en de geringe prikkels vanuit met name de WAO om werk te vinden, hebben hieraan bijgedragen (zie o.a. Van Eekert en Gelderloos 1989; Veenman 1998; Böcker en Thränhardt 2003). Turken zijn, meer dan andere allochtone groepen, sterk vertegenwoordigd in de WAO. Niet minder dan 61% van de Turkse mannen in Nederland van 55-64 jaar heeft een arbeidsongeschiktheidsuitkering, tegen 25% van de autochtone mannen (CBS 2004); dit zijn voor een aanzienlijk deel Turken die als gastarbeider naar Nederland zijn gekomen. De Turkse vrouwen hebben in vergelijking met andere groepen eveneens vaak een arbeidsongeschiktheidsuitkering.

Ook in Duitsland zijn socialezekerheidsregelingen overigens gebruikt als uitredingsregelingen. Anders dan in Nederland gaat het daar vooral om werkloosheidsregelingen. Een deel van het volume van *Arbeitslosengeld* en *Arbeitslosenhilfe* kan daarom worden beschouwd als verkapte VUT-regeling (Knuth en Kalina 2002; Brixey et al. 2002). Deze regelingen vallen in de praktijk vooral toe aan oudere werknemers, waardoor de betekenis voor Turken kleiner zal zijn geweest dan de betekenis van de WAO voor de afvloeiing van Turken in Nederland.¹⁷

Betere vertegenwoordiging van Turken in Duitsland in de industriële democratie
Verschillende auteurs wijzen erop dat de Turken in Duitsland opmerkelijk goed zijn vertegenwoordigd in ondernemingsraden en vakbonden (Thränhardt 2000; Böcker 2004). De organisatiegraad van buitenlandse werknemers in Duitsland lijkt er eerder boven dan onder het gemiddelde te liggen (Kühne 2000). De vakbonden in Duitsland hebben al vroeg werk gemaakt van de werving van leden van buitenlandse komaf.

Zonder hen valt er veelal geen staking te organiseren. Ook zijn zij vaak te vinden in ondernemingsraden. In Duitsland hebben deze een belangrijke stem in ondernemingsbeslissingen, zoals het ontslag van een werknemer. De hiervoor genoemde auteurs zijn van mening dat de werking van deze algemene instituties en de vertegenwoordiging daarin van buitenlandse werknemers positief hebben uitgewerkt voor hun arbeidsmarktintegratie. In vergelijking met Duitsland is in Nederland het lidmaatschap van allochtonen in bonden en ondernemingsraden beperkt.

4.5 Immigratiebeleid

In hoofdstuk 2 zijn de verschillen tussen het Duitse en Nederlandse immigratiebeleid al uitvoerig besproken, zodat we hier met een korte uiteenzetting kunnen volstaan. Duitsland voerde al in het begin van de jaren zeventig een restrictief beleid ten aanzien van gezinshereniging; in Nederland duurde dit tot het begin van de jaren negentig. In Duitsland is het regime voor de instroom van huwelijksmigranten jarenlang aanzienlijk strenger geweest dan in Nederland. Dit heeft ertoe geleid dat de Turkse bevolking in Duitsland minder explosief is gegroeid. Al eerder is erop gewezen dat de gemiddelde verblijfsduur in het ontvangende land mogelijk van invloed is op de arbeidskansen. Een lager aandeel nieuwkomers zal door de bank genomen betekenen dat in Duitsland meer dan in Nederland de Turken zijn geïntegreerd in functionele netwerken, de taal beheersen, cultureel dicht bij de hoofdstroom staan, enzovoort.

Behalve op restricties voor de instroom is het Duitse beleid ook sterker gericht geweest op retourmigratie dan het Nederlandse. Het meest uitgesproken voorbeeld betreft het midden jaren tachtig gevoerde beleid. In die periode, met 1984 als hoogtepunt, zijn ruim 200.000 Turken vanuit Duitsland teruggekeerd. De prikkel tot terugkeer lag mede in de koppeling van de verblijfsstatus aan de sociaaleconomische positie. Ook dit heeft retourmigratie in de hand gewerkt: het zijn dan ook naar verhouding vaak werklozen die naar Turkije zijn teruggekeerd. In Duitsland lag, vergeleken met Nederland, de emigratie van Turken, ook relatief gezien, op een veel hoger niveau. Men kan stellen dat Duitsland werkloosheid heeft geëxporteerd, terwijl Nederland juist werkloosheid heeft geïmporteerd.

Meer dan in Nederland is in Duitsland het hebben van werk een voorwaarde voor het verkrijgen van een permanente verblijfsvergunning (zie kader 4.1). Men mag aannemen dat de prikkel om een baan te vinden en te behouden daardoor in Duitsland groter is geweest dan in Nederland. Het beleid inzake gezinshereniging en naturalisatie hebben eveneens een dergelijke prikkel gegeven.

Het is aannemelijk dat deze verschillen in beleid een bijdrage leveren aan de door ons geconstateerde verschillen in arbeidsdeelname van de Turken in Nederland en in Duitsland. Datzelfde geldt voor onze bevindingen over de beroepsstatus. Turken in Duitsland hebben door de relatie tussen sociaaleconomische positie en verblijfsvergunning mogelijk relatief vaak een baan onder hun niveau geaccepteerd.

Kader 4.1 Relatie tussen sociaaleconomische positie en verblijfsstatus

In beide landen was en is er een koppeling tussen de sociaaleconomische positie en de verblijfsstatus. Die is in Duitsland echter sterker dan in Nederland, hoewel de laatste jaren beide landen meer op elkaar zijn gaan lijken.

In beide landen kwam het niet of nauwelijks voor dat verblijfsvergunningen werden ingetrokken wegens het ontbreken van voldoende inkomsten en/of een beroep op de bijstand. Wel kon de verlenging van een tijdelijke verblijfsvergunning worden geweigerd. Dit gold en geldt in beide landen. In Duitsland werd de verlenging waarschijnlijk vaker geweigerd; in Nederland werd werklozen dikwijls een jaar gegund om weer werk te vinden. In beide landen geldt dat wie een permanente verblijfsvergunning heeft, een beroep op de bijstand kan doen zonder dat dit gevolgen heeft voor de verblijfsstatus.

In Duitsland duurde het langer voordat men in aanmerking kwam voor een permanente verblijfsvergunning (acht jaar, tegenover vijf jaar in Nederland). Een andere voorwaarde voor het verkrijgen van zo'n vergunning was dat men werk en voldoende inkomen had. In Nederland verviel die voorwaarde na tien jaar verblijf. Duitsland had niet zo'n bepaling.

Ook voor gezinshereniging en gezinsvorming was het hebben van werk en inkomen in Duitsland een stringenter voorwaarde dan in Nederland. In Duitsland geldt al enkele decennia een inkomenseis voor jongeren van de tweede generatie die een partner uit het buitenland willen laten overkomen. In Nederland is een dergelijke inkomenseis pas veel later ingevoerd.

4.6 Integratiebeleid

Koopmans (2002, 2003a, 2003b) is belangrijk voor onze studie omdat hij het Nederlandse integratiebeleid vergelijkt met het beleid van andere landen, en omdat hij zich – net als wij – vooral op Duitsland concentreert. Volgens hem ligt de integratie van allochtonen in Nederland op diverse punten achter op die in andere Europese landen. Het Nederlandse beleid richt zich in sterke mate op de bevordering van individuele rechtsgelijkheid tussen allochtonen en autochtonen (bv. naturalisaties, politieke rechten). De groepsidentiteit van migranten wordt vergaand erkend en uitingsvormen van culturele diversiteit worden gestimuleerd. Duitsland onderscheidt zich sterk van Nederland op deze punten en vertegenwoordigt meer een etnisch-assimilationistisch model, lijkend op dat in Zwitserland (zie ook Entzinger et al. 2005). Hoewel de laatste jaren in Nederland en in Duitsland een en ander is veranderd, neemt in vergelijking met andere Europese landen het Nederlandse beleid nog steeds een uitzonderlijke plaats in.

De grote nadruk op culturele verschillen en rechten heeft in de ogen van Koopmans een averechts effect gehad op de integratie van allochtonen. Een aantal factoren speelt een rol. Ten eerste is in Nederland nauwelijks druk uitgeoefend op migranten om de Nederlandse taal te leren. Lange tijd zou het beleid in het teken hebben gestaan van integratie met behoud van de eigen taal en cultuur, met het

OALT-onderwijs als de meest pregnante uitingsvorm. Verder zou het Nederlandse beleid met zijn nadruk op behoud van de eigen identiteit en groepsbanden ertoe hebben geleid dat allochtonen in Nederland meer dan in andere Europese landen gescheiden leven van de autochtone hoofdstroom; hun sociale netwerken zijn eenzijdig gericht op de eigen herkomstgroep. De geringe sociale contacten van allochtonen in Nederland met de autochtone bevolking zijn, aldus Koopmans, fnuikend voor hun positieverwerving, mede doordat de verwerving van de Nederlandse taal in het gedrang komt. Tot slot zou discriminatie en ontwijkingsgedrag van autochtonen in Nederland vaker voorkomen dan in Duitsland. Het Nederlandse beleid heeft dit in de hand gewerkt. Doordat het sterk het accent legt op groepsverschillen en dit ook uitdraagt, zou het eraan hebben bijgedragen dat autochtonen allochtonen niet als individu, maar eerst en vooral als lid van een groep beschouwen, met een verhoogd risico op statistische discriminatie als gevolg.¹⁸

Wanneer de vergelijking met Duitsland wordt gemaakt, is er volgens Koopmans (2002: 89) maar een conclusie mogelijk: het Nederlandse beleid heeft 'op dramatische wijze gefaald; het lijkt er zelfs op dat we zonder beleid beter af waren geweest dan met het gevoerde'. In Duitsland laten de integratie-indicatoren een gunstiger beeld zien, terwijl tot een paar jaar geleden er nauwelijks sprake is geweest van een Duits integratiebeleid.

Wat betekent Koopmans analyse voor de uitkomsten van deze studie? Moeten de geconstateerde verschillen tussen de Turken in Nederland en Duitsland in hoofdzaak worden toegeschreven aan verschillen in integratiebeleid? Hier zijn diverse opmerkingen over te maken. In de eerste plaats scoort Nederland niet op alle punten slecht. De beroepsstatus van werkende Turken in Nederland is hoger dan van werkende Turken in Duitsland. De achterstand van de Turken in Nederland concentreert zich vooral in de kans om een (vaste) baan te vinden; die is ongunstiger dan van de Turken in Duitsland.

Belangrijk is verder de constatering dat in de analyse van Koopmans niet ondebeldzinnig is vast komen te staan of de verschillen in de positie van allochtone groepen zijn toe te schrijven aan het gevoerde integratiebeleid. Daartoe moet als eerste de vraag worden beantwoord of en in welke richting het gevoerde integratiebeleid in Nederland effect heeft gehad. Dat is geen eenvoudige opgave (vgl. commissie-Blok 2004). Samenhang is niet hetzelfde als causaliteit. Het kan best zijn dat het Nederlandse multiculturalisme tot etnische zelforganisatie en sociaaleconomische achterstand heeft geleid, maar dat moet wel aangetoond worden. Of zoals Engelen (2006: 73) het in een reactie op Koopmans formuleert: *'It is only a guess to make multicultural policies responsible for continuing socio-economic disadvantages.'* Het gewicht dat Koopmans toekent aan de gevolgen van beleid, lijkt nogal overtrokken. Dit komt ook doordat hij de mogelijke betekenis van andere factoren terzijde schuift, zoals verschillen in de samenstelling van groepen, de herstructurering van de werkgelegenheid, het immigratiebeleid, de remigratie van Turken in Duitsland in de jaren tachtig en de instroommogelijkheden van de Nederlandse WAO. Specifiek voor de Turkse

groep lijken deze factoren echter wel degelijk van belang, zo blijkt uit dit hoofdstuk (zie tevens Böcker en Thränhardt 2003 voor dezelfde conclusie).

Ook zijn er vraagtekens te stellen bij de door Koopmans opgeworpen implicaties van het Nederlandse integratiebeleid. Met betrekking tot discriminatie, de samenstelling van de sociale netwerken en het beleid ten aanzien van taal en specifiek onderwijs lijken de verschillen tussen beide landen minder groot dan gesuggereerd.

Eerder in dit hoofdstuk is aangegeven dat het niet goed mogelijk is om de conclusie te trekken dat in Duitsland minder discriminatie voorkomt dan in Nederland, tenminste voor zover het om lage(re) functies gaat. De enige onderzoeken naar feitelijk discriminatoir gedrag die enigszins vergelijkbaar zijn opgezet, wijzen op zeer geringe verschillen.¹⁹ Verder blijkt niet zonder meer dat de Turken in Duitsland duidelijk vaker contacten onderhouden met de autochtone bevolking dan de Turken in Nederland.²⁰

In overeenstemming met de stelling van Koopmans wijzen onze cijfers inderdaad uit dat de Turken in Nederland de taal van het bestemmingsland minder goed beheersen dan de Turken in Duitsland. Dit zou door het gevoerde beleid kunnen komen, maar zeker is dat niet. Het is denkbaar dat de jarenlange terughoudendheid van de Nederlandse overheid van invloed is geweest op de taalbeheersing. Er is lange tijd nauwelijks dwang uitgeoefend en de voorzieningen waren zeer schamel, maar dat was in Duitsland niet anders. Dat de taalbeheersing van veel Turken in Nederland te wensen overlaat, zal bovendien ook samenhangen met het lage opleidingsniveau van veel Turken – lager dan in Duitsland – de migratiegeschiedenis – veel nieuwe instroom in Nederland – en de verschillen in regionale herkomst uit Turkije.

Daar komt bij dat het in Nederland gevoerde onderwijsbeleid zich minder onderscheidt van dat in Duitsland dan door Koopmans wordt voorgesteld. In diverse *Länder* is er eveneens sprake van een soort gewichtenregeling in het onderwijs en bestaan er, net als in Nederland, vormen van onderwijs in de eigen taal. Ook komt islamitisch onderwijs voor in Duitsland, al is dit een marginaler verschijnsel dan in Nederland (zie voor een meer uitgebreide toelichting bijlage D).

Ondanks deze bedenkingen kunnen we de hypothese van Koopmans niet zomaar verwerpen. Onze analyses wijzen in de eerste plaats uit dat wanneer het gaat om de kans op (vast) werk, de Turken in Duitsland beter af zijn dan de Turken in Nederland. Het valt niet uit te sluiten dat dit door de effecten van het gevoerde integratiebeleid zou kunnen komen. Ondubbelzinnig zijn deze effecten echter niet vast te stellen. Of en in welke mate het beleid effect heeft gehad, laat zich moeilijk bepalen, mede doordat andere factoren eveneens een rol spelen. Wel kunnen we stellen dat de verkregen resultaten in ieder geval niet wijzen op een positief effect van het integratiebeleid op de arbeidsmarktkansen van de doelgroep.

4.7 Conclusie

In dit hoofdstuk is een inventarisatie van factoren gemaakt die van invloed kunnen zijn op de verschillende aspecten van de arbeidsmarktpositie van de Turken in Nederland en in Duitsland. Er zijn in de literatuur helaas weinig aanknopingspunten gevonden voor de verklaring van het feit dat zij in Nederland betere kansen hebben op een beroep op hoger niveau dan hun herkomstgenoten in Duitsland. Hierna richten we ons dan ook in het bijzonder op de vraag welke factoren kunnen verklaren waarom zij in Duitsland een betere kans hebben op (vast) werk dan in Nederland.

Of ongemeten individuele kenmerken het verschil in arbeidskansen mede kunnen verklaren, blijft tot op zekere hoogte een open vraag. De Turken zijn in beide landen sterk op de eigen groep gericht en maken deel uit van tamelijk homogene, overwegend Turkse netwerken. Gemengde huwelijken komen weinig voor. Wel komt migratie van (huwelijks)partners in Duitsland minder vaak voor dan in Nederland. Helaas is er over andere ongemeten individuele kenmerken geen informatie beschikbaar. Graag hadden we meer inzicht gehad in de verschillen tussen beide landen in het aandeel Turken dat uitsluitend in het herkomstland onderwijs heeft gevolgd. Gezien het feit dat de (huwelijks)migratie zich in Nederland langer en op grotere schaal heeft voorgedaan dan in Duitsland, ligt het in de rede dat in Nederland een groter aandeel uitsluitend Turkse diploma's heeft. Daarnaast beschikken nieuwkomers doorgaans niet of nauwelijks over functionele netwerken en hebben ze door de bank genomen geen of weinig kennis over onder andere de werking en procedures van de arbeidsmarkt. Ook zal de beheersing van de taal van het ontvangende land niet groot zijn, een factor waarvoor we in de analyse maar globaal konden corrigeren.

Gezien het verloop van de immigratie is het aannemelijk dat de Turken in Duitsland op deze en andere punten gunstiger scoren dan de Turken in Nederland. De Turkse groep in Duitsland heeft in de afgelopen decennia minder nieuwkomers te verwerken gekregen dan die in Nederland. Het daar gevoerde immigratiebeleid is daar mede debet aan: gezinshereniging en huwelijksmigratie zijn lange tijd aan aanzienlijk strengere eisen gebonden geweest dan in Nederland. Ook de meer stedelijke herkomst en het hogere opleidingsniveau van de migranten in Duitsland doet veronderstellen dat zij en hun nakomelingen beter zijn geëquipeerd voor de arbeidsmarkt dan de Turken in Nederland. Het is aannemelijk dat het in Duitsland om 'andere' Turken gaat dan in Nederland. Dergelijke verschillen zullen zich doen gelden op de arbeidsmarkt. In Nederland wonen, zo zou men kunnen stellen, minder moderne Turken, terwijl Nederland zich juist onderscheidt door een moderne, postindustriële economie.

Behalve dat het Duitse immi- en emigratiebeleid van invloed is geweest op de samenstelling van de Turkse bevolking in Duitsland, is er mogelijk ook een directe prikkel van uitgegaan op het arbeidsmarktgedrag. Verlies van werk en uitkeringsafhankelijkheid kon tot intrekking van de verblijfspapieren leiden. In het geval van gezins-

hereniging was werk een vereiste. Ook bij het verkrijgen van de Duitse nationaliteit werden er eisen aan de maatschappelijke positie gesteld. In Nederland was de regelgeving op dit vlak – lange tijd – ruimer en zette daardoor minder aan tot het vinden van werk.

De transitie in de richting van een postindustriële arbeidsmarkt heeft zich in Nederland sneller voltrokken dan in Duitsland. De forse vertegenwoordiging van Turken in de Nederlandse industrie is na het begin van de jaren tachtig in hoog tempo geslonken, sneller dan bij Turken in Duitsland. De WAO vormde voor veel Turkse werknemers en voor veel werkgevers een adequate oplossing. Zeker in die periode ging van de WAO nauwelijks een activerende werking uit. Ook werd, anders dan in Duitsland, de verblijfsstatus niet bedreigd in geval van langdurige werkloosheid. Een groot deel van de Turken in Nederland die in die periode zonder werk zijn geraakt, is daarna niet meer aan de slag gekomen. Dat geldt voor de WAO'ers, maar ook voor degenen die afhankelijk werden van de bijstand.

De eerste helft van de jaren tachtig was in Nederland ook een periode van dramatisch hoge werkloosheid, die op een hoger niveau lag dan in Duitsland. Minder dan in Duitsland leidde dit echter tot terugkeer.

In de literatuur wordt aan het duale onderwijsstelsel in Duitsland een grote betekenis toegekend voor de integratie van jongeren op de arbeidsmarkt. Deze functie lijkt dit systeem ook wel te hebben, maar dan in het bijzonder in tijden van hoogconjunctuur en voor personen met gunstige kenmerken. Het systeem is vooral gunstig voor degenen die erdoor worden ingesloten, maar wie erdoor wordt uitgesloten, krijgt doorgaans te maken met slechte perspectieven. Wie geen leerplaats heeft en niet doorstudeert, maakt weinig kans op de arbeidsmarkt. Dit lijkt vaak op te gaan voor Turkse jongeren in Duitsland, zeker in economisch ongunstige perioden.

Of het in Nederland gevoerde integratiebeleid het averechtse effect heeft gehad dat er wel aan wordt toegedicht, is de vraag. Op grond van de bevindingen van deze studie valt niet uit te sluiten dat de naar verhouding geringe arbeidskansen van de Turken in Nederland hiermee te maken hebben. Omdat algemene structuurkenmerken, samenstellingseffecten en vormen van immi- en emigratiebeleid naar alle waarschijnlijk ook een rol hebben gespeeld, blijft het onduidelijk wat de rol van het integratiebeleid is geweest.

Noten

- 1 Er zijn in Nederlands onderzoek duidelijke empirische indicaties gevonden dat de mate van homogeniteit van sociale contacten samenhangt met structurele integratie, waar- onder de positie op de arbeidsmarkt (bv. Rettab 1995; Dagevos 2001). Allochtonen die meer sociale contacten onderhouden met autochtonen, hebben een gunstiger positie op de arbeidsmarkt.
- 2 Deze vraag is ook in SPVA'02 gesteld, echter alleen aan hoofden van huishoudens. Daar- door is deze informatie bij weinig jongeren en leden van de tweede generatie verzameld.
- 3 Ook uit andere cijfers blijkt bij Turken in Duitsland een sterke band met het herkomst- land. Uit gegevens van het *Integrationssurvey* van het BiB (zie noot 4) blijkt dat de helft van de Turkse jongvolwassenen (18-30 jaar) een periode langer dan zes maanden terug is geweest naar Turkije (Haug 2003a). Gemiddeld zijn Turkse jongeren maar liefst negen keer langer dan een half jaar teruggeweest in Turkije. Wel is het zo dat het tus- sentijdse langdurige verblijf in Turkije vaak in de eerste levensjaren heeft plaatsgevon- den. Voor Nederland ontbreken vergelijkbare gegevens.
- 4 Gegevens ontleend aan het *Integrationssurvey*. Dit survey is een op naamherkenning gebaseerde steekproef onder 18-30-jarige Turken, Italianen en autochtone Duitsers. Het onderzoek is in 2000 uitgevoerd door het *Bundesinstitut für Bevölkerungsforschung* (BiB). Van elk van genoemde groepen zijn circa 1200 personen geïnterviewd. Het gaat om personen die vijf jaar of langer in Duitsland verblijven. De steekproef is getrokken uit een registratiebestand van telefoonnummers. Men beschouwt de identificatie op grond van naamherkenning als een groot voordeel, omdat dan ook allochtone personen met de Duitse nationaliteit in het onderzoek zijn vertegenwoordigd.
- 5 Deze uitkomst past bij onderzoek onder Turken van de tweede generatie in Neurenberg (Worbs en Wunderlich 2002). Ook hier blijkt de sterke gerichtheid op de eigen groep. Van de Turkse tweede generatie in Neurenberg geeft 63% te kennen dat de twee beste vrienden/vriendinnen van Turkse komaf zijn. Bij de onderzochte Joegoslavische tweede generatie is dit aandeel veel kleiner.
- 6 Er is in dit onderzoek sprake van partner- of huwelijksmigratie wanneer de ene (huwelijks)partner bij het begin van de relatie in Duitsland woont en de andere na het begin van de relatie of na de huwelijksvoltrekking naar Duitsland komt.
- 7 Vanwege het verschil in bevindingen tussen partner- en huwelijksmigratie is het waar- schijnlijk dat een deel van de huwelijken vooraf wordt gegaan door een vaste relatie. Dit zou dan in het bijzonder gelden voor Turkse vrouwen, die naar verhouding vaak een partner laten overkomen. Het grote aandeel van de huwelijken die in Duitsland worden gesloten tussen partners die in Duitsland zijn geboren of van wie een partner in Duits- land is geboren, is dan waarschijnlijk wat geflatteerd: een deel is waarschijnlijk eerder naar Duitsland gekomen om een vaste relatie te beginnen.
- 8 De Duitse bevolkingsstatistieken zijn voor het vaststellen van gemengde huwelijken weinig bruikbaar. Vanwege de identificatie van personen op basis van nationaliteit wordt de omvang van gemengde huwelijken overschat (Haug 2002; 2004). Het *Inte- grationssurvey*, dat door Haug wordt gebruikt, biedt betere mogelijkheden. Naast de nationaliteit van de partner is tevens bekend of partners met een Duitse nationaliteit genaturaliseerd zijn. Bij Turken met een genaturaliseerde partner gaat het bijna zonder uitzondering om personen met een Turkse achtergrond. Wanneer deze categorie bij de partners met een Turkse nationaliteit wordt geteld, krijgen we een indruk van het aandeel gemengde koppels onder de Turken in Duitsland.

- 9 Dit komt overeen met onderzoek onder Turkse vrouwen van de tweede generatie in Neurenberg (Worbs en Wunderlich 2002). Ook hierin hebben Turkse vrouwen minder vaak dan mannen een relatie met een autochtone Duitser.
- 10 Het verschil in gemengde koppels tussen huwelijken en vaste relaties is opmerkelijk groot. Misschien is een gemengd huwelijk een brug te ver, terwijl een relatie met een autochtone Duitse(r) zonder dat deze uitmondt in een huwelijk, wel acceptabel is. Het kan ook een teken zijn van voortgaande integratie van jonge cohorten, die vaker dan oudere cohorten een vaste relatie hebben met een autochtone Duitse(r), die mogelijk later leidt tot een huwelijk.
- 11 In Duitsland worden bijvoorbeeld geen registraties bijgehouden van discriminatiemeldingen. Dit in tegenstelling tot Nederland waar antidiscriminatiebureaus (ADB's) wel klachten registreren en deze ook uitsplitsen naar bijvoorbeeld discriminatie op de werkvloer of in werving en selectie. Ook over het ervaren van discriminatie door de leden van etnische minderheden zelf zijn, voor zover ons bekend, geen landenvergelijkende gegevens beschikbaar.
- 12 Bovenkerk et al. (1996) hebben in aanvulling daarop gekeken naar laagopgeleide Surinaamse mannen en vrouwen, laagopgeleide Marokkaanse vrouwen en hoogopgeleide Surinaamse vrouwen. Maar deze vergelijkingsrichtingen passen niet binnen het internationale vergelijkende perspectief.
- 13 Het gaat bij deze indicator om toekenning van sociale rechten, gezinshereniging en naturalisatie.
- 14 Hierbij dient te worden bedacht dat het onderwijssysteem maar op een minderheid van de totale groep Turkse werknemers een invloed kan hebben gehad. Immers, een meerderheid van de Turken is op volwassen leeftijd naar Nederland of Duitsland gekomen en derhalve nooit in het bestemmingsland naar school geweest. Uit een onderzoek van Venema en Grimm (2002) in opdracht van het *Bundesministerium für Arbeit und Sozialordnung* blijkt bijvoorbeeld dat 29% van de werkzame Turken in Duitsland enigerlei school heeft bezocht (onderzoek is gebaseerd op nationaliteit).
- 15 Deze twee redenen – extrinsieke arbeidsoriëntatie en het vinden van werk via eigen netwerken – zijn waarschijnlijk ook van belang voor het naar verhouding grote aandeel Turken in de Nederlandse tuinbouw. Deze sector lijkt voor Turken de plaats van de industrie enigszins over te nemen.
- 16 De snelle daling van het aandeel Turken in de industrie in Nederland spoort met het algemene beeld van een snelle afname van het totale aandeel banen in de industrie: deze ontwikkeling is in Nederland in hoger tempo verlopen dan in Duitsland (zie bijlage E).
- 17 Verder valt nog te wijzen op een regeling die van kracht was in de periode mei 1984 – december 1988, toen Duitse werknemers op hun 58e jaar met VUT-pensioen konden gaan. Zij werden tot ze 60 werden, betaald door de werkgever en het arbeidsbureau, waarna zij tot hun 65e in de werkloosheidsregeling konden instromen. Het is niet waarschijnlijk dat veel Turken hiervan gebruik hebben gemaakt; weinigen waren in die periode 58 jaar of ouder.
- 18 Deze noties zijn ook terug te vinden bij Thränhardt (2000), die vooral aansluit bij het idee van minorisering. Minorisering, waarvan het Nederlandse beleid doortrokken zou zijn, is een sociale constructie die de verschillen van etnische minderheden ten opzichte van de meerderheid benadrukt en in de publieke opinie onder de aandacht brengt. De oprichting van een structuur van etnische organisaties is een uitingsvorm van minorisering. Deze wijze van institutionalisering is volgens Thränhardt het bewijs van het bestaan van onderliggende scheidslijnen, 'a reification of a concept, shaping the minds of the people and their way of acceptance'. Door het benadrukken van verschillen en van achterstand ontstaat stereotypering van allochtonen als behoeftig en onvoldoende presterend.

Dit heeft dan weer zijn weerslag op de behandeling van allochtonen, o.a. in de vorm van discriminatoir gedrag. De in vergelijking met Duitsland achterblijvende integratie van buitenlanders in Nederland moet volgens Thränhardt in verband worden gebracht met het gevoerde minderhedenbeleid in Nederland.

- 19 Koopmans bespreekt dit onderzoek eveneens, maar concludeert hieruit dat in Duitsland geen discriminatie wordt aangetroffen. Deze uitkomst heeft echter alleen betrekking op de hogere functies, voor lagere functies wordt wel discriminatie vastgesteld.
- 20 Interessant zou zijn om inzicht te krijgen in het aantal zwarte scholen in Duitsland en in vergelijkbare cijfers over residentiële segregatie minder groot is dan in Nederland. Hierover ontbreken ons de benodigde gegevens. Koopmans presenteert wel cijfers over woonsegregatie in diverse Europese steden. Hieruit blijkt dat in Düsseldorf en in Frankfurt Turken aanzienlijk minder gesegregeerd wonen dan in onder meer Rotterdam, Amsterdam en Den Haag. Zie tevens Musterd et al. (1998). Bij deze cijfers is overigens voorzichtigheid geboden omdat het gekozen schaalniveau de uitkomsten sterk kan beïnvloeden (vgl. Musterd en Van Kempen 2000).

Labour market position of Turks in the Netherlands and Germany

Summary

Object of study

The integration of ethnic minorities into Dutch society is high on the policy agenda. The same applies for the position of these groups on the labour market. The relation between integration and labour market position is twofold. First, the better someone is integrated, the better their prospects on the labour market will generally be; and second, a person who participates in paid employment will generally find it easier to integrate further into Dutch society.

Non-Western ethnic minorities participate in paid employment less often than indigenous citizens. This observation also holds if we look at individual ethnic groups, albeit with considerable variation between the groups. This labour market disadvantage is not only a Dutch phenomenon; the picture in neighbouring countries is similar, though there are differences of degree. International comparative research may accordingly shed more light on the causes of the disadvantaged position of these groups.

In order to eliminate as far as possible any effects of differences in the ethnic background of those concerned, our study focuses on a more or less homogenous group, namely persons of Turkish background. This population group is quite large in both the Netherlands and Germany, and data are available for both countries which facilitate quantitative analysis. The study compares the labour market position of Turks and indigenous citizens in both Germany and the Netherlands, and explaining the differences found. Briefly summarised, the research question is as follows: *To what extent does the labour market position of Turks in the Netherlands and Germany differ and which factors can explain differences?*

Findings

As our main indicator of labour market position we use the employment rate, i.e. the percentage of working people in the age group 17-64 years. The employment rate is just under 14 percentage points lower among Turkish men in Germany than among indigenous Germans; in the Netherlands the gap is more than 23 percentage points, i.e. around 10 percentage points more. The shortfall in employment rate of Turkish versus indigenous women is of roughly the same order in both countries, at just over

30 percentage points. The employment rate of the relatively small group of highly educated Turks shows a different pattern, with this group performing slightly better in the Netherlands than in Germany.

In addition to the employment rate, we also look at two indicators for working people, namely the tenured job rate and the occupational status. In both countries, Turkish people are found to have a tenured job less often than indigenous workers, but the gap is significantly wider in the Netherlands. The occupational status of Turks is lower than that of the indigenous working population in both Germany and the Netherlands, but the gap is wider in Germany than in the Netherlands. In other words, the pattern for occupational status differs from that for the two other indicators.

The relative labour market disadvantage of Turks compared to indigenous workers is greater in the Netherlands than in Germany as regards the employment rate and the tenured job rate. This difference between the two countries can be explained theoretically on the basis of two groups of factors:

Individual characteristics:

- e.g. differences in education level, command of the Dutch/German language, respectively, gender, age, generation, migration motives, regional origin of Turks in Germany and the Netherlands (e.g. urban versus rural areas), socio-cultural integration.

Contextual factors:

- discrimination
- training system
- employment rate (including changes in industry/services ratio)
- policy factors: social security, immigration and integration policy.

The method of analysis used in the study makes it possible to quantify the effects of individual characteristics that were measured in the study. The effects that remain can be ascribed to differences in unmeasured individual characteristics and differences in contextual factors. It is difficult – and in the case of unmeasured individual characteristics impossible – to include such effects in a quantitative analysis. The existing literature on specific contextual factors and characteristics that were not measured in our data sources constitute an important alternative guideline.

The data used for the analysis relate to the year 2002. In the years since then a number of important policy changes on immigration and integration have been made in both the Netherlands and Germany. Germany recently introduced compulsory integration programmes. And in the Netherlands, individuals from non-Western countries wishing to settle, for example in order to marry, must now first pass an initial integration test in the country of origin. A test had already been

introduced earlier for those wishing to become naturalised Dutch citizens. The recent policy changes may have a positive effect on the labour market opportunities of migrants, but they are left out of consideration in this study.

Socio-demographic profile

The background of the socio-demographic profile of the populations of Turkish origin in Germany and the Netherlands gives the analysis and the conclusions a sharper relief. What have been the immigration and emigration trends in this group in the two countries? What policy has been pursued in this regard? What does all this mean for the average period of residence? How do education level and command of the language compare in Germany and the Netherlands?

Turkish immigration began both in Germany and the Netherlands with the arrival of substantial numbers of so-called 'guest workers' from Turkey in the early 1960s. There are indications that those who settled in Germany are different from those who came to the Netherlands: the first generation of Turks in Germany contained a higher proportion of better-educated people who more often came from urban areas. This different profile can be partly attributed to the recruitment policy pursued in Germany, which was to some extent aimed at recruiting skilled workers. In addition, a higher proportion of Turks in Germany are asylum migrants, who generally have a reasonably high level of education.

There are also differences in the migration policy pursued in the two countries. In the past the association between residential status and employment status was stronger in Germany than in the Netherlands, while Germany also applied stricter rules for family reunification and formation. One result of the latter difference was that immigration to the Netherlands, in particular for family formation immigration, was relatively high in later years. In addition, during the economic recession in the early 1980s, Germany encouraged the remigration of guest workers.

As a result of the differences in immigration history and migration policy, Turks in Germany have been living in the host country for a longer time period than their counterparts in the Netherlands, and many of them moved to Germany at a relatively young age. These differences are reflected in their education level and command of the language, which are higher on average than in the Netherlands.

Individual characteristics

The shortfall in the employment rate can be partly explained by differences between Turks and the indigenous population in individual characteristics like education attainment, age and household composition. Applying our method of analysis leads to the conclusion that, for Germany, a large part of the unfavourable employment

rate can be explained by the individual characteristics. This does not hold for the Netherlands. After controlling for the effects of the characteristics, the differences between Germany and the Netherlands are larger than before. Among men the difference in the disadvantage is 15 percentage points after correction (was 10) and among women 13 (was 1).

Having a good command of the language is important for the labour market position, and leads for example to a higher probability to be employed. However, despite its great importance, command of the language cannot explain all of the unfavourable labour market of Turks. This applies in particular for Turks in the Netherlands.

Other factors than the observed individual characteristics mentioned above are likely to play an important role in explaining the unfavourable employment rate of Turks. The available literature does not suggest systematic differences between Turks in the Netherlands and Germany with regard to the orientation towards their own ethnic group (as evidenced among other things from identification with their own ethnic group, social contacts with the indigenous population, mixed marriages and migration of partners). Unfortunately there are no data on other individual characteristics, such as the intensity of job-seeking behaviour and work ethic or knowledge of the culture and structure of the host society. We would also have liked to clarify the differences in the proportion of Turks in the Netherlands and Germany who hold Turkish degrees only. In addition, we were able to correct for differences in command of the language of the host society only in a fairly general sense. The effect of the unmeasured characteristics is therefore unknown. Although it is difficult to draw firm conclusions, the Turks in Germany may do better on these aspects as they have a higher level of education, a longer period of residence, and they include relatively few newcomers.

Contextual factors

After correction for the observed individual characteristics, the employment rate and percentage of permanent positions for Turks in the Netherlands suggest the presence of a gap relative to the indigenous population that is substantially wider than in Germany. Although the gap is smaller in the Netherlands than in Germany for the occupational status, the difference between the two countries is rather small. The literature offers few contextual factors that may explain the more favourable occupational status of Turkish workers in the Netherlands. For this reason, we examine below the contextual factors which could help to explain the greater disadvantage of Turks in the Netherlands as regards employment rate and percentage of permanent jobs.

Discrimination against immigrants occurs in both countries. But there are no indications that there is more or less discrimination in the Netherlands than in Germany. An exception may have to be made for the better-educated immigrants, which have a somewhat less unfavourable labour market position in the Nether-

lands, but the group of highly educated is too small to have much effect on the average disadvantage.

The training system is another contextual factor. This refers mainly to the highly developed apprenticeship system in Germany which, particularly during an upturn in the economy appears to make access to the labour market easier. Against this, some people are unable to find apprenticeship in an economic downturn, greatly reducing their chances on the German labour market. Young people from minority groups have more difficulty in finding an apprenticeship, and if they do succeed this is often in traditional occupations which are sensitive to economic fluctuations. In addition, the apprenticeship system is often geared to industrial and manual occupations with less promising career opportunities. While this does not explain differences in the employment rate, it does help in explaining the more unfavourable occupational status of Turks in Germany.

The economic crisis of the 1980s hit the Netherlands more than Germany, leading to a more drastic restructuring of employment in the Netherlands. This applies in particular for the job losses in the industry, a sector which has traditionally been a strong focus of Turkish workers. Surplus employees were moved en masse in social security benefits, putting them permanently outside the labour market.

This also illustrates the importance of *social security* as an contextual factor. In the Netherlands, moving into disability benefit was an easy and financially attractive exit route from the labour market; there was no comparable scheme in Germany.

There are substantial differences in *immigration policy*, including *remigration policy*. The policy in Germany was considerably more restrictive and therefore selective than the Dutch policy. Greater selectivity in recruiting Turkish guest workers meant that those in Germany were generally better educated and more often came from urban areas. This may have helped their integration into society. It is also no exaggeration to say that Germany exported unemployment through its remigration policy in the first half of the 1980s, whereas the Dutch policy for family formation and reunification actually led to import of unemployment. For a long time there was a stronger relationship in Germany than in the Netherlands between a person's residential status and their socioeconomic status. Bringing over a partner from the country of origin was subject to more stringent requirements in Germany in relation to work and income than in the Netherlands. This may have provided stronger incentives for Turks in Germany to accept work. This may have manifested itself in a greater willingness to accept work below their skill level, something which could explain the more unfavourable occupational status of Turks in Germany.

This leaves the *integration policy*. Until recently, there was virtually no such thing in Germany. By contrast, the Netherlands has pursued integration policy for some

time. Until recently, allowing ethnic groups to retain their identity was central to this policy; a focus on Dutch language and society was not given high priority. It has been argued that this policy has been counter-productive; the relatively unfavourable labour market position of Turks in the Netherlands offers for sure no support for the effectiveness of the Dutch integration policy. However, it is also difficult to argue convincingly that the policy has been counter-productive; the presumed negative effect of policy on the willingness to learn Dutch was probably not large enough for this. The same applies for the idea that the Dutch policy reinforced the orientation by ethnic minority members towards their own ethnic group.

Conclusion

In summary, the conclusion is that the labour market position of Turks in the Netherlands is more unfavourable than in Germany, even after correction for differences in the observed individual characteristics. This applies in particular for their employment rate, with the exception of the highly educated, and for the tenured job rate. Discrimination plays a role in both countries in explaining the unfavourable position, but plays little or no role in explaining differences between the Netherlands and Germany. Furthermore, the effect of factors like the schooling (apprenticeship) system and the integration policy is likely to be small or doubtful. The main possible explanations are:

- 1 the relatively severe job cuts in industry during the 1980s in the Netherlands, combined with the use of social security arrangements as exit routes;
- 2 the immigration policy pursued, which was more restrictive and selective in Germany than in the Netherlands; which resulted in
- 3 a different profile of the Turkish population in Germany, who are likely to be better equipped than Turks in the Netherlands to find (permanent) employment.

Another key conclusion is that in both countries Turks have an unfavourable labour market position. Placing the emphasis on a comparison between Turks in the two countries has pushed this perspective to the background, but this does not alter the fact that the differences between the Turkish and indigenous populations are considerably larger than the differences between Turks in the Netherlands and Germany.

Bijlage A Databronnen

Sociale positie en voorzieningengebruik allochtonen (SPVA)

Het onderzoek naar de sociale positie en het voorzieningengebruik van allochtonen (SPVA) is opgezet om de maatschappelijke positie van de vier grootste minderheidsgroeperingen – Turken, Marokkanen, Surinamers en Antillianen – regelmatig in kaart te brengen. Het wordt gebruikt om te onderzoeken in welke mate personen uit de minderheden naar evenredigheid participeren in de maatschappelijke kerninstituten als onderwijs en arbeidsmarkt. Het SPVA werd verzameld door het Instituut voor Sociologisch-Economisch Onderzoek (ISEO) en het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP).

Het SPVA is een grootschalig survey dat sinds 1988 wordt gehouden in dertien grote en middelgrote steden in Nederland. Uit de gemeentelijke bevolkingsregisters van deze dertien steden is een huishoudenssteekproef getrokken (tweetrapssteekproef). Binnen ieder huishouden worden alle gezinsleden van 15 jaar en ouder ondervraagd met behulp van een mondelinge vragenlijst. Een deel van de vragen wordt uitsluitend voorgelegd aan het hoofd van het huishouden. Turken en Marokkanen zijn benaderd door tweetalige enquêteurs die de beschikking hadden over een vertaalde vragenlijst. Surinamers en Antillianen zijn via Nederlandse lijsten ondervraagd, wel zoveel mogelijk met enquêteurs uit de eigen groep.

Inmiddels zijn vijf edities van het SPVA-onderzoek onder de vier grootste groepen beschikbaar (1988, 1991, 1994, 1998 en 2002). De SPVA-surveys bevatten een groot aantal thema's, zoals onderwijs, arbeid, taal, migratiegeschiedenis, sociale contacten, religie en culturele opvattingen. In 2003 is voor het eerst een SPVA-onderzoek gehouden onder de vijf grootste vluchtelingengroepen (Afghanen, Irakezen, Iraniers, (voormalig) Joegoslaven en Somaliërs). Dit onderzoek handelt grotendeels over dezelfde thema's als het onderzoek onder de klassieke groepen.

In dit rapport is gebruikgemaakt van het SPVA dat in 2002 is gehouden onder 4199 huishoudens en 8321 personen uit de vier grootste minderheidsgroeperingen. In het onderzoek zijn in totaal 2649 Turken ondervraagd. De respons onder de Turkse groep bedroeg 52%. De veldwerkperiode vond plaats tussen februari 2002 en april 2003. Omdat het SPVA-bestand van 2002 niet volledig representatief bleek voor een aantal belangrijke achtergrondkenmerken, is in het bestand een weging toegepast. De weegfactor is geconstrueerd op basis van een poststratificatie van de variabelen leeftijd, geslacht en generatie.

Enquête beroepsbevolking (EBB)

In deze studie wordt de arbeidsmarktpositie van de Turken met die van een autochtone referentiegroep vergeleken. Voor de autochtone groep hebben we de Enquête beroepsbevolking (EBB) van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) benut. De

EBB is een steekproefonderzoek onder personen die in Nederland wonen, met uitzondering van personen in inrichtingen, instellingen en tehuizen (institutionele bevolking). De EBB wordt sinds 1987 gehouden. In deze enquête worden naast persoons- en huishoudenskenmerken onder meer gegevens verzameld over de arbeidsmarktpositie, het arbeidsmarktverleden en het opleidingsniveau van de Nederlandse bevolking van 15 jaar en ouder. Met ingang van oktober 1999 is de EBB een roterend panelonderzoek geworden en is de vragenlijst gewijzigd.

De EBB-steekproef is een gestratificeerde tweetrapssteekproef van gemeenten en binnen gemeenten van adressen. Stratificatie vindt plaats naar gemeente. De interviews worden afgenomen met behulp van een computerondersteunde mondelinge vragenlijst (CAPI). Sinds 1999 worden de enquêtes afgenomen in vijf peilingen met tussenpozen van drie maanden, de eerste peiling via CAPI, vervolppeilingen telefonisch (CATI). De EBB-gegevens worden gewogen naar leeftijd, geslacht, burgerlijke staat en stedelijkheid. Proxi-interviews door een ander lid van het huishouden zijn toegestaan. Het EBB-onderzoek van 2002 kent een steekproefomvang van circa 123.000 adressen (netto circa 81.000 adressen) en een respons van 58% (circa 47.000 huishoudens en circa 92.000 personen).

Het Duitse Sociaal Economische Panel

Het Duitse Sociaal Economisch Panel is een panelonderzoek met jaarlijkse interviews, en het is sterk vergelijkbaar met het Nederlandse Sociaal-economische panelonderzoek (SEP) van het CBS. Het Duitse panel is begonnen in 1984 en de interviews worden nog steeds jaarlijks uitgevoerd. Een belangrijk verschil met het Nederlandse panel is dat het Duitse van het begin af aan huishoudens met een buitenlands hoofd met een grotere waarschijnlijkheid heeft opgenomen. In 1984 bevatte het panel een grote deelsteekproef met huishoudens van wie het hoofd de Turkse, Griekse, Joegoslavische, Spaanse of Italiaanse nationaliteit had. Vervolgens is in 1994 en 1995 een nieuwe steekproef toegevoegd van huishoudens met minstens één individu dat tussen 1984 en 1994/1995 naar een West-Duitse deelstaat is verhuisd (uitgezonderd inwoners van de Oost-Duitse deelstaten). Tot slot, ook de delen van het panelonderzoek die niet gericht waren op immigranten, bevatten Turken van de eerste en tweede generatie, maar dat aantal is klein omdat ze maar een kleine kans hebben in het onderzoek opgenomen te worden. Bij de jaarlijkse interviews worden nieuwe leden van de huishoudens geïnterviewd waardoor het panel ieder jaar automatisch door volwassen geworden kinderen en huwelijken ververst wordt. Daarnaast blijven kinderen die het ouderlijk huis verlaten, in het onderzoek. Het panel is in 2002 dus nog steeds representatief voor de Duitse bevolking. Haisken-DeNew en Frick (2005) geven uitgebreide detailinformatie over het Duitse Sociaal Economische Panel.

Het onderzoek bevat individuele informatie over thema's als demografie, opleiding, arbeidsmarkt, inkomenspositie en subjectieve vragen over tevredenheid en culturele gewoontes. Verder worden alle immigranten en kinderen van immigranten geïnterviewd over immigratie en integratie zoals over het jaar en de reden van

immigratie en taalvaardigheid. De interviews worden afgenomen in het Duits of in de moedertaal van de respondent.

De Turken zijn de grootste etnische minderheid in Duitsland en ze zijn daarom ook de grootste groep niet-Duitsers in het panelonderzoek. Voor deze studie identificeren we Turken op basis van het geboorteland van de respondent en van de ouders van de respondent. Omdat de informatie over de ouders niet voor alle respondenten compleet is, maken we ook gebruik van de nationaliteit van de respondent. De deelsteekproeven gericht op immigranten (voor de kenners: deelsteekproeven B en D) leveren de meeste observaties: 568 respondenten identificeren we als Turk van de eerste of tweede generatie. Omdat enkele recente verversingssteekproeven zeer groot waren, met in totaal ongeveer 12.000 respondenten, bevatten de andere deelsteekproeven (deelsteekproeven A, E en F) ook nog een redelijk aantal observaties voor ons onderzoek: 136 respondenten. In totaal hebben we dus 704 Turkse respondenten van de eerste of tweede generatie.

Voor de weging van de Turkse respondenten gebruiken we de Duitse Mikrocensus. Weging is nodig omdat we uit de literatuur weten dat bijvoorbeeld jongeren relatief vaak ondervertegenwoordigd zijn in panelonderzoek. Duitsland kent helaas geen verplichte registratie van afkomst zodat administratieve gegevens waarmee we onze gegevens kunnen vergelijken, niet bestaan. De Mikrocensus is een redelijk alternatief omdat het groot is en deelname verplicht is. De marginale verdelingen die gebruikt worden voor de weging van de deelsteekproef Turken uit het Duitse Sociaal Economisch Panel, zijn leeftijd, geslacht en generatie. Er is gewogen naar geslacht en leeftijd (tien leeftijdsgroepen) en leeftijd en geboorteland (vier leeftijdsgroepen).

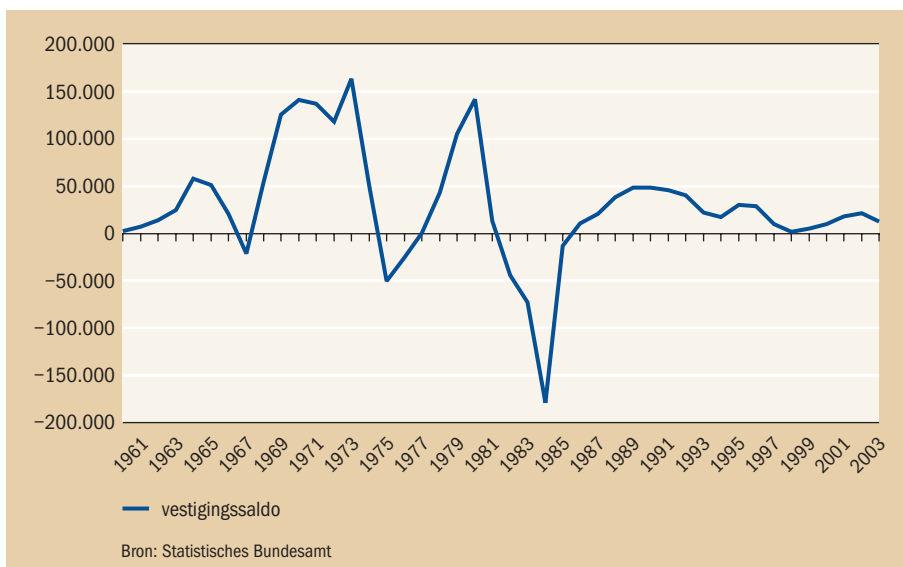
In de studie vergelijken we de arbeidsmarktpositie van de Turken met die van de autochtonen. Daarom hebben we ook een steekproef van Duitse autochtonen nodig. We selecteren Duitse autochtonen die in 2002 in een West-Duitse deelstaat wonen, omdat de Turkse migranten naar West-Duitsland zijn geëmigreerd en daar nu nog steeds wonen. Het Duitse Sociaal Economische Panel levert een steekproef van zo'n 9000 respondenten.

In het bestand zijn ontbrekende waarden geïmputeerd voor de variabelen leeftijd van migratie naar Nederland of Duitsland, het opleidingsniveau, beheersing van de taal van het ontvangende land en jaar waarop men naar Nederland of Duitsland is gekomen. De imputatie is gebaseerd op de waarden van de variabelen leeftijd, geslacht, generatie, al dan niet werkend, werkloos en beroepshoogte van werkenden. Er is gebruikgemaakt van het programma NORM (Schafer 1999)

Bijlage B Vestigingssaldo

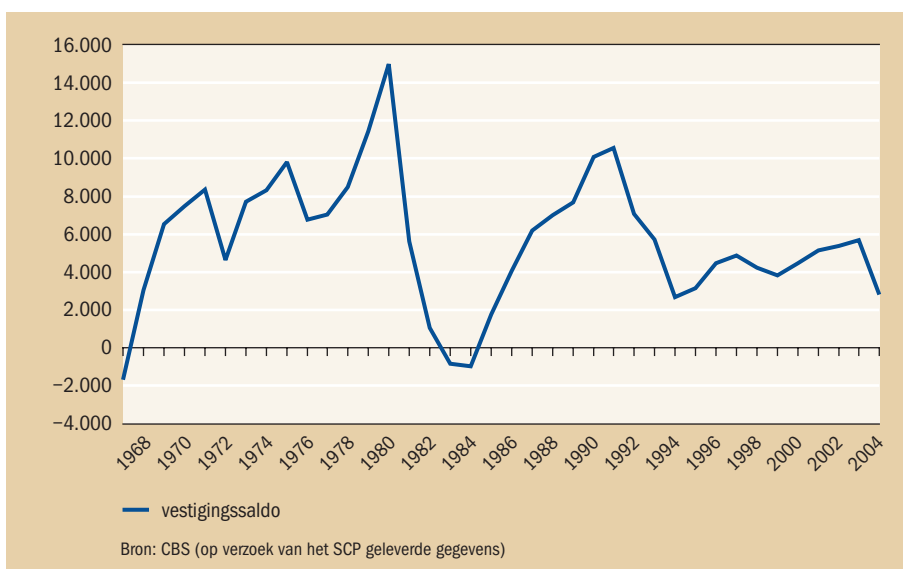
Figuur B1

Vestigingssaldo van Turken (nationaliteit) in Duitsland, 1960-2003 (absolute aantallen)

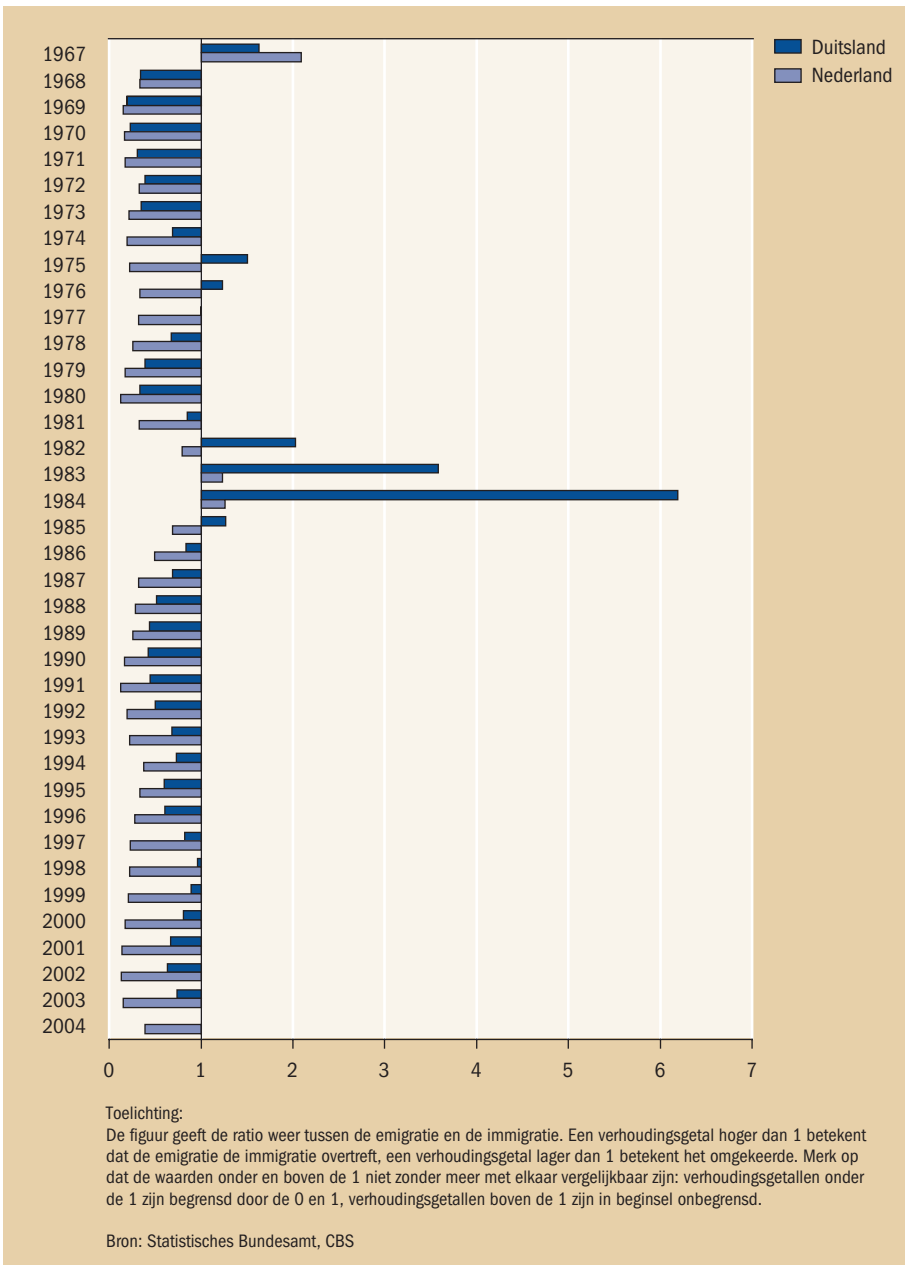
Figuur B2

Vestigingssaldo van Turken (geboorteland) in Nederland, 1967-2004 (in absolute aantallen)

Figuur B3

Emigratie en immigratie van de Turken in Duitsland en de Turken in Nederland, 1967-2003 (als ratio emigratie/immigratie)

Bijlage C De Blinder-Oaxaca-decompositiemethode

De Blinder-Oaxaca-decompositiemethode (Blinder 1973; Oaxaca 1973) deelt een verschil in een endogene variabele tussen twee verschillende groepen op in een deel dat kan worden verklaard door verschillen in geobserveerde individuele karakteristieken (de exogene variabelen), en een deel dat kan worden verklaard door verschillen in de ‘opbrengsten’ van de geobserveerde individuele karakteristieken. De methode wordt vooral gebruikt voor het verklaren van verschillen in uurlonen tussen mannen en vrouwen. Daarbij wordt gebruikgemaakt van het standaard lineaire regressiemodel. In deze studie gebruiken we de decompositiemethode om verschillen in de arbeidsmarktpositie tussen Turkse alloctonen en autoctonen te verklaren. Omdat sommige van de uitkomstvariabelen binair zijn, zoals nettoparticipatie, kunnen we niet het standaard lineaire regressiemodel gebruiken. In het vervolg bespreken we een decompositiemethode voor niet-lineaire modellen, die is ontwikkeld door Yun (2003).

Definieer een uitkomstvariabele y_i^X voor individu i ($i=1, \dots, N^X$) van groep X met $X = I$ voor immigranten (Turkse alloctonen) en $X = N$ voor autoctonen. Veronderstel dat de uitkomstvariabele een functie is van een lineaire combinatie van een vector van exogene variabelen x_i^X door de functie F die mogelijk niet-lineair is:

$$y_i^X = F(x_i^X \beta^X), \quad i = 1, \dots, N^X, X = I, N \quad (1)$$

met β^X een bijbehorende vector van parameters met K elementen. Het verschil in y_i^X in het eerste moment, ofwel het gemiddelde verschil tussen immigranten and autoctonen, kan worden opgedeeld in:

$$\overline{y^I} - \overline{y^N} = \left[\overline{F(x^I \beta^I)} - \overline{F(x^I \beta^N)} \right] + \left[\overline{F(x^I \beta^N)} - \overline{F(x^N \beta^N)} \right] \quad (2)$$

$$\overline{y^X} = \sum_i y_i^X \text{ en } \overline{F(x^X \beta^X)} = \sum_i F(x_i^X \beta^X) \text{ voor } X=I, N.$$

Merk op dat de decompositie niet uniek is en dat alternatieve invullingen voor de parameters mogelijk zijn. We kiezen voor deze invulling van de parameters omdat de autoctonen veruit de grootste groep zijn. Daardoor is het logisch de exogene variabelen in het tweede deel van de vergelijking te ‘belonen’ tegen de parametervector β^N . Merk op dat het desbetreffende deel het verschil in de uitkomstvariabele representeert, dat verklaard wordt door de verschillen in de exogene variabelen.

De decompositie van vergelijking (2) is eenvoudig en gemakkelijk te interpreteren. Maar de decompositie deelt het verschil in de uitkomstvariabelen niet toe aan de verschillende exogene variabelen. Ofwel, het is niet duidelijk welke individuele variabelen verantwoordelijk zijn voor grote verschillen in de endogene variabele. Dit is belangrijk in deze studie omdat we willen weten welk deel van het verschil in de arbeidsmarktpositie wordt verklaard door bijvoorbeeld leeftijd of opleidingsniveau. We volgen daarom Yun (2003), die een algemene en systematische methode voor de opdeling voorstelt:

$$\bar{y}^I - \bar{y}^N = \sum_k W_{\Delta\beta}^k \left[\overline{F(x^I \beta^I)} - \overline{F(x^I \beta^N)} \right] + \sum_k W_{\Delta X}^k \left[\overline{F(x^I \beta^N)} - \overline{F(x^N \beta^N)} \right] \quad (3)$$

met gewichten $W_{\Delta\beta}^k = \frac{\bar{X}_k^I (\beta_k^I - \beta_k^N)}{\bar{X}^I (\beta^I - \beta^N)}$ en $W_{\Delta X}^k = \frac{(\bar{X}_k^I - \bar{X}_k^N) \beta_k^N}{(\bar{X}^I - \bar{X}^N) \beta^N}$ voor $k=I, \dots, K$.

De gewichten zijn gemakkelijk uit te rekenen op basis van de parameterschattingen en de gemiddelde waarden van de verschillende exogene variabelen. Als de functie F lineair is en geschat wordt met standaard lineaire regressie, dan is de decompositiemethode exact gelijk aan de standaard Blinder-Oaxaca-decompositiemethode. In het geval de uitkomstvariabele binair is, veronderstellen we dat de functie F de standaard normale verdeling volgt, zodat we het welbekende Probitmodel krijgen. De parameters van het model schatten we met de methode van maximale aannemelijkheid (maximum likelihood) zodat we vergelijking (3) kunnen gebruiken voor de decompositie.

Bijlage D Onderwijsstelsels in Nederland en Duitsland

Overgangen en selectie

In alle Europese onderwijsstelsels zijn drie fasen te onderscheiden: een primaire, een secundaire en een hogere of tertiaire fase. Nederland en Duitsland behoren tot de categorie landen waarin de overgang naar het secundaire onderwijs relatief vroeg plaatsvindt (in de leeftijd van 10 tot 14 jaar) en gepaard gaat met de keuze tussen opleidingen van verschillende niveaus. In Duitsland is er de keuze tussen drie soorten algemeen voortgezet onderwijs: de *Hauptschule* (vijfjarig), de *Realschule* (zesjarig) en het *Gymnasium* (negenjarig, wordt afgesloten met de *Abiturprüfung*). In Nederland gaat het om de keuze tussen vbo, mavo (nu samengevoegd in het vmbo en weer uitgesplitst in vier leerwegen), havo en vwo.¹ De keuze tussen de verschillende niveaus vindt in Duitsland in de regel eerder plaats dan in Nederland: in Duitsland op de leeftijd van 10 jaar; in Nederland afhankelijk van de school op 12-14-jarige leeftijd. Wel zijn er in beide landen tendensen tot uitstel van de selectie van leerlingen. In het Nederlandse voortgezet onderwijs in de vorm van brugklassen in brede scholengemeenschappen en in de vorm van een gemeenschappelijk programma, de basisvorming. In Duitsland gaat aan de keuze tussen verschillende vormen van voortgezet onderwijs een *Orientierungsstufe* van een jaar of twee vooraf. Deze fase wordt omstreeks het twaalfde jaar afgesloten, waarna in de meeste gevallen differentiatie optreedt. Een uitzondering hierop vormt de *Gesamtschule* (marktaandeel van 10%; maar onder met name Turken hoger: 18%, zie Haug 2004b).

Kortom: momenteel is het zo dat in Nederland de voorsortering in verschillende niveaus op latere leeftijd plaatsvindt dan in Duitsland. Het Nederlandse systeem lijkt daarmee in het voordeel te zijn van migranten. In het algemeen geldt namelijk dat hoe later de voorsortering plaatsvindt, hoe meer tijd Turkse leerlingen hebben een achterstand op autochtone leerlingen in te lopen en hoe hoger ze in het voortgezet onderwijs terecht zullen komen. De verschillen tussen Duitsland en Nederland zijn echter niet erg groot. Dit blijkt ook uit het feit dat in beide landen de meerderheid van de Turkse jongeren in het laagste niveau terecht komt: vmbo respectievelijk *Hauptschule* (Worbs 2003; Gijsberts en Hartgers 2005). In landen als Frankrijk en België waar de selectie beduidend later plaatsvindt, resulteert dit in hogere aandelen Turkse leerlingen in de hoogste niveaus van het secundaire en tertiaire onderwijs dan in Nederland en Duitsland (Böcker 2004).

Ook in de leeftijd waarop kinderen aan het onderwijs beginnen, en in het aantal contacturen bestaan er (substantiële) verschillen tussen Nederland en Duitsland. In Duitsland gaan kinderen pas vanaf 6 jaar naar school, in Nederland al op 4-jarige leeftijd (in Duitsland wel *Kindergarten* maar niet verplicht). In Duitsland is er bovendien sprake van veel minder contacturen omdat jonge kinderen slechts halve dagen

naar school gaan: 9-jarigen hebben in Duitsland bijvoorbeeld 661 contacturen per jaar tegen 1019 in Nederland (Crul en Vermeulen 2003, zie ook OECD 2005). Ook hier geldt dat het Nederlandse systeem gunstiger lijkt te zijn voor Turkse kinderen dan het Duitse. Immers, in het algemeen geldt dat hoe eerder kinderen in achterstandsposities met school beginnen en hoe langer ze op school zitten, des te beter. Het Duitse opleidingsstelsel lijkt er dus in de eerste fase van het onderwijs minder in te slagen kinderen in achterstandsposities vooruit te helpen (Worbs 2003).

De plaats van het beroepsonderwijs

In de meeste Europese landen – waaronder Duitsland – wordt de keuze tussen algemeen vormend en beroepsgericht voorgezet onderwijs in de tweede fase van het voortgezet onderwijs gemaakt (SCP 2000). In de eerste fase bestaat er in Duitsland geen beroepsonderwijs. In Nederland was er tot voor kort echter ook al in de eerste fase beroepsgericht onderwijs in de vorm van lbo en vbo. Pas recentelijk – met de invoering van de basisvorming en het vmbo – is het zwaartepunt in de beroepsgerichte vorming verschoven naar de tweede fase van het voortgezet onderwijs.

Zowel in Nederland als in Duitsland is het aandeel jongeren dat een beroepsgerichte opleiding volgt, hoog. In Duitsland is de positie van het beroepsonderwijs nog sterker dan in Nederland. Dit heeft te maken met het uitgebreide stelsel van duaal leren: de combinatie van een opleiding en een stageplaats in een bedrijf. Meer dan de helft van een generatie jongeren volgt in Duitsland op enig moment een duale opleiding van twee tot drieënhalf jaar (Van Lieshout 1996; Eurodyce 2003). In dit type onderwijs gaan ze gemiddeld genomen twee dagen naar school (*Berufsschule*) en werken zij drie dagen in een opleidingsbedrijf. Met een diploma van de *Hauptschule* is instroom in het duale stelsel mogelijk, mits een stageplaats beschikbaar is. Voor sommige beroepen is een *Realschuldiploma* of zelfs een *Abitur* (het toegangsdiploma voor het hoger onderwijs) vereist.

Het duale stelsel is in Duitsland belangrijker dan het voltijdse beroepsonderwijs. In Nederland is dit omgekeerd: veel meer leerlingen volgen in het secundaire onderwijs voltijds beroepsonderwijs (bol) dan leerlingwezen (bbl) (Bronneman 2006). Bovendien is het voltijdse beroepsonderwijs in Duitsland geen volwaardig alternatief voor duale opleidingen, terwijl dit in Nederland wel zo is.²

Het hoger onderwijs

Zowel Nederland als Duitsland kennen een binair stelsel van hoger onderwijs: het academische en het beroepsgerichte hoger onderwijs bestaan er parallel naast elkaar. In Duitsland zijn dit de universiteiten en de *Fachhochschulen*; in Nederland de universiteiten en hbo's. Het uitgebreide stelsel van duaal beroepsonderwijs in Duitsland lijkt een rem te vormen op de deelname aan hoger onderwijs (SCP 2000). Hoewel deze deelname ook in Nederland relatief (in EU-verband) laag is, is zij in Duitsland nog lager.

Consequenties voor het opleidingsniveau

Opvallende verschillen tussen het opleidingsniveau van de gehele bevolking in Nederland en Duitsland zijn vooral gelegen in het hoge aandeel in Duitsland dat hoger secundair onderwijs (op middelbaar niveau) heeft gevolgd – veel hoger dan in Nederland – en het verhoudingsgewijs zeer lage aandeel dat uitsluitend lager onderwijs heeft gevolgd – lager dan in elk ander land in de Europese Unie (SCP 2000). In Nederland is het aandeel met uitsluitend lager onderwijs of lager secundair onderwijs zeker dubbel zo hoog als in Duitsland. Ook hier speelt het effect van het uitgebreide stelsel van beroepsonderwijs: in Duitsland zijn er als gevolg hiervan maar weinig volwassenen met een laag opleidingsniveau en is het aandeel met een startkwalificatie (een afgeronde beroepsopleiding) vergelijkenderwijs hoog.

Deze verschillen zien we terug in het opleidingsniveau van de Turkse populatie in beide landen (zie hoofdstuk 2). De leden van de tweede generatie (die dus hun gehele schoolloopbaan in Duitsland of Nederland naar school zijn geweest) zijn in Duitsland gemiddeld hoger opgeleid dan in Nederland. Het onderwijsstelsel lijkt er dus wel degelijk voor te zorgen dat Turken in Duitsland hoger opgeleid raken. Dit is echter niet het gehele verhaal. Wat ook een rol zal spelen, zijn intergenerationele overdrachten. Er is een sterk verband tussen het opleidingsniveau van ouders en dat van hun kinderen, zoals uit veel sociologisch onderzoek blijkt. In hoofdstuk 2 is naar voren gekomen dat de eerste generatie in Duitsland wat hoger opgeleid is dan die in Nederland. Dit kan net zo goed een (aanvullende) verklaring zijn voor het hogere opleidingsniveau van de tweede generatie in Duitsland.

Dus: zowel de samenstelling van de Duitse groep Turken als het opleidingsstelsel in Duitsland zorgt voor een gemiddeld hoger opgeleide populatie dan in Nederland het geval is.

Samenvattend: Het Duitse stelsel lijkt in de eerste fase van het onderwijs meer in het nadeel te werken van Turkse leerlingen dan het Nederlandse. In een latere fase wordt dit echter recht getrokken door het duale stelsel waarin veel Turken terecht komen. Het grote gewicht van het duale stelsel gaat echter ten koste van de instroom in het hoger onderwijs: die is lager in Duitsland dan in Nederland. Dit betekent minder ‘stijgingsmogelijkheden’. Bovendien lijkt de kans op werk gunstiger met een afgeronde opleiding hoger onderwijs dan met een diploma op *upper secondary* niveau (OECD 2005). Dit zou dan vooral ten nadele zijn van de Turken in Duitsland die relatief vaak op dit niveau opgeleid zijn (zie hoofdstuk 2).

Specifiek beleid met betrekking tot etnische minderheden in het onderwijs

Net als in Nederland is – in tegenstelling tot veelal gedacht – er ook in Duitsland al sinds jaar en dag sprake van specifiek beleid voor etnische minderheden in het onderwijs. Het lastige is echter dat dit geen landelijk beleid betreft, maar beleid dat verschilt tussen de *Bundesländer*. In Nederland is het zo dat scholen meer geld krijgen voor allochtone achterstandsleerlingen (gewichtsenregeling). In Duitsland geldt dit

bijvoorbeeld ook in Nordrhein-Westfalen (Böcker 2004). In Beieren daarentegen werden buitenlandse leerlingen nog tot het einde van de jaren negentig in aparte schoolklassen ondergebracht, oorspronkelijk vanuit de gedachte deze leerlingen voor te bereiden op hun immigratie, later vanuit het idee dat ze zich in deze eigen klassen beter kunnen voorbereiden op de rest van de schoolloopbaan. Nu worden deze *Übergangsklassen* in Beieren vooral ingezet om pas gearriveerde migrantenkinderen tijdelijk (twee jaar) gescheiden voor te bereiden en de Duitse taal te leren (Haug 2004b).

Op andere terreinen is er in Duitsland net als in Nederland eveneens sprake van specifiek beleid, bijvoorbeeld in de vorm van voorschoolse voorzieningen specifiek gericht op allochtone kinderen. Ook de moeders krijgen via specifieke projecten op de scholen van hun kinderen Duitse les (Haug 2004b). Bovendien is er in de meeste *Länder* binnen het reguliere onderwijs onderricht in de eigen taal. Tot voor kort was dit ook in Nederland het geval (OALT), maar recentelijk is dit onderwijs afgeschaft. In sommige *Bundesländer* is er zelfs islamitisch onderricht dat aangeboden wordt op reguliere scholen (Eurydice 2004). Ook zijn er maatregelen getroffen specifiek gericht op achterstandgroepen die geen plaats kunnen vinden in het reguliere voortgezet onderwijs, in de vorm van een *Berufsvorbereitungsjahr* en *Berufsbildungsjahr* (Worbs 2003). Ten slotte is men in Duitsland net als in Nederland begonnen met het invoeren van (verplichte) inburgerings- en taalcursussen. In beide landen is dit beleid echter pas relatief kort effectief.

Kortom, het beeld dat Nederland veel meer multicultureel beleid heeft gevoerd dan Duitsland, lijkt voor het onderwijsbeleid niet helemaal op te gaan. En als het zo is dat er in Nederland meer multicultureel beleid is gevoerd, is het wat de onderwijsprestaties van allochtone leerlingen betreft, maar de vraag in hoeverre de hypothese dat dit multiculturele beleid averechts heeft gewerkt, op waarheid berust. In een directe vergelijking van onderwijsprestaties in het kader van het internationaal vergelijkende PISA-onderzoek komen de Duitse migrantenkinderen er niet beter vanaf dan de Nederlandse (OECD 2005). Bovendien zijn het in Duitsland juist de *Länder* die specifiek onderwijsbeleid hebben gevoerd ten behoeve van allochtonen (Nordrhein-Westfalen en Hessen), waar de allochtone leerlingen het beter doen dan in de relatief conservatieve *Länder* (als Beieren en Baden-Württemberg): ze zitten vaker in het hoogste niveau van het voortgezet onderwijs, lopen minder achter op autochtone Duitse leerlingen en verlaten minder vaak de school zonder diploma (Böcker en Thränhardt 2003).

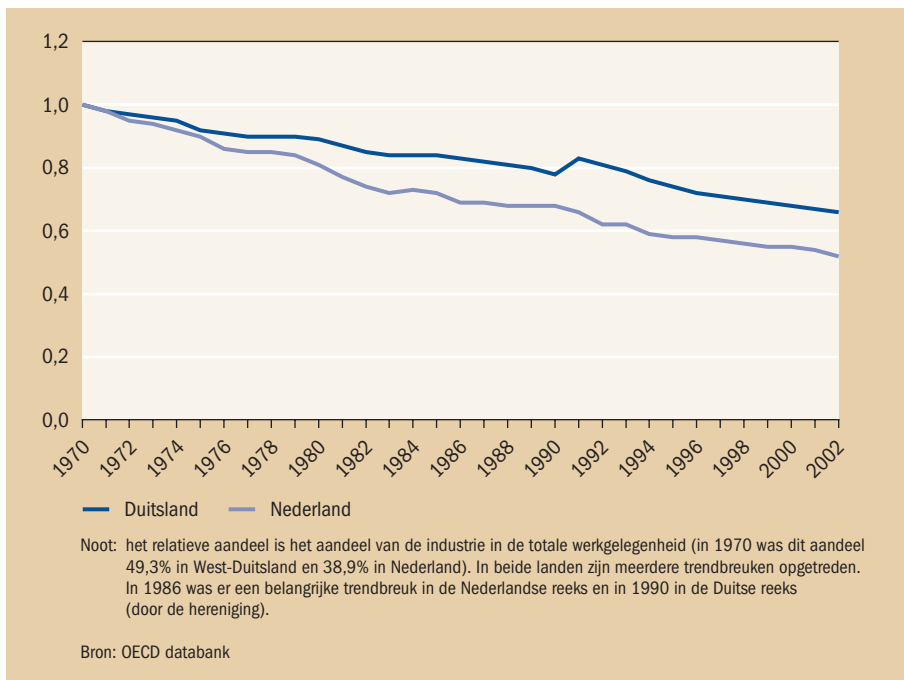
Noten

- 1 Daarnaast bestaat er in beide landen speciaal onderwijs; in Nederland zijn er binnen het stelsel van voortgezet onderwijs afzonderlijke praktijkscholen, in Duitsland *Sonderschule*. Nederland is overigens een trend tot integratie van zorgleerlingen in het reguliere onderwijs.
- 2 In Duitsland biedt het voltijdse beroepsonderwijs slechts basisberoepsopleidingen die voorbereiden op of duaal onderwijs of bijvoorbeeld hoger onderwijs (zie Van Lieshout 1996).

Bijlage E Ontwikkelingen werkgelegenheidsstructuur en werkloosheid

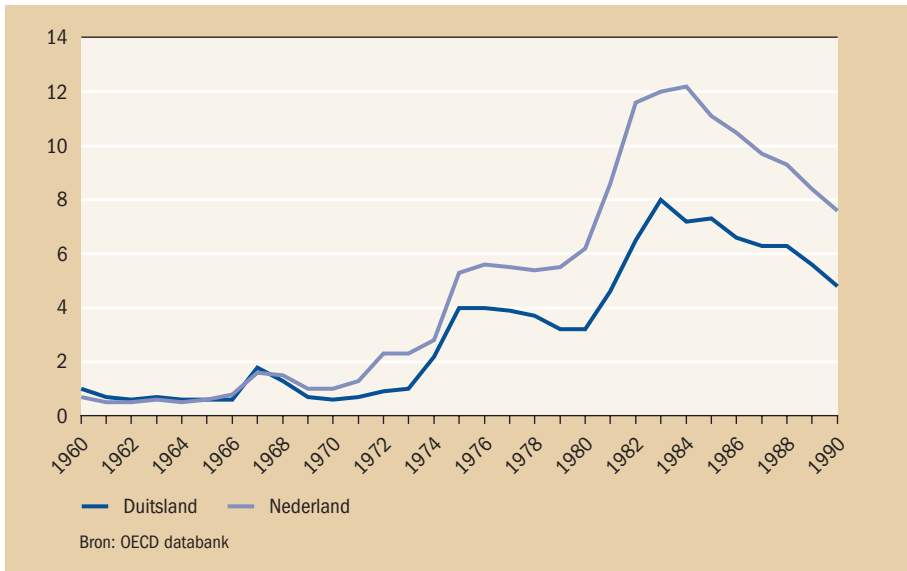
Figuur E1

Het relatieve aandeel van de industrie in de werkgelegenheid, 1970-2002 (indexcijfers, 1970=1,0)

Figuur E2

Werkloosheid in Duitsland en Nederland, 1960-1990 (in procenten)

Literatuur

- Akgündüz, A (1993). 'Een analytische studie naar de arbeidsmigratie van Turkije naar West-Europa, in het bijzonder naar Duitsland en Nederland (1960-1974)'. In: *Sociologische Gids* (15) 5, p. 352-385.
- Bauer, T.K., M. Lofstrom en K.F. Zimmerman (2000). *Immigration Policy, Assimilation of Immigrants and Natives' Sentiments towards Immigrants: Evidence from 12 OECD-countries* (IZA Discussion Papers no. 187). Forschungsinstitut zur Zukunft der Arbeit.
- Beekhoven, S. en J. Dagevos (2005). 'Sociaal-culturele integratie'. In: *Jaarrapport Integratie 2005* (p. 107-131). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum/Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Beer, J. de (1998). 'Welk effect heeft immigratiebeleid?' In: *Maandstatistiek van de bevolking* 8, p. 10-12.
- Blinder, A. (1973). 'Wage Discrimination. Reduced Form and Structural Estimates'. In: *Journal of Human Resources* (8), p. 436-455.
- Böcker, A. (2004). *The Impact of Host-society Institutions on the Integration of Turkish Immigrants in Germany and the Netherlands* (Paper presented at the workshop on integration of immigrants from Turkey in Austria, Germany and the Netherlands, February 27-28, 2004). Istanbul: Boğaziçi University.
- Böcker, A. en K. Groenendijk (2006). 'Die sichtbare Hand der Politik oder die unsichtbare Hand des Marktes: Eine Analyse der türkischen Migration nach und aus Deutschland und den Niederlanden. In: S. Baringhorst, J.F. Hollifield en U. Hunger (red.), *Herausforderung Migration – Perspektiven der vergleichenden Politikwissenschaft*. Festschrift für Dietrich Thränhardt. Münster: LIT.
- Böcker, A. en D. Thränhardt (2003). 'Is het Duitse integratiebeleid succesvoller, en zo ja, waarom?' In: *Migrantenstudies* 1, p. 33-44.
- Bovenkerk, F., M.J.I. Gras en D. Ramsøedh (1995). *Discrimination Against Migrants Workers and Ethnic Minorities in Access to Employment in the Netherlands*. Genève: International Labour Organization.
- Brixy, U. et al. (2002). 'Wie nah am Arbeitsmarkt sind die Arbeitslosen?' In: *IAB-Kurzbericht* 21 januari.
- Bronneman-Helmers, R. (2006). *Dual als ideaal? Leren en werken in het beroeps- en hoger onderwijs*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2006/13).
- Bundesministerium für Bildung und Forschung (2001). *Berufsbildungsbericht 2001*. Bonn: Bundesministerium für Bildung und Forschung.
- Can-Engin, H. (2004). *De positie van Turken in Nederland 2004. Veertig jaar migratie*. Utrecht: Inspraakorgaan Turken.
- Card, D., C. Dustman en I. Preston (2005). *Understanding Attitudes to Immigration: the Migration and Minority Module of the First European Social Survey*. Londen: Centre for Research and Analysis of Migration (Cream Discussion Papers nr. 03/05).
- CBS (2004). *Allochtonen in Nederland 2004*. Voorburg/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Coenders, M., M. Lubbers en P. Scheepers (2005a). *Majorities' Attitudes Towards Minorities in European Union Member States. Results from the Standard Eurobarometers 1997-2002-2003. Report 2 for the European Monitoring Centre on Racism and Xenophobia* (ref. nr. 2003/04/01). Nijmegen: Radboud Universiteit Nijmegen.
- Coenders, M., M. Lubbers en P. Scheepers (2005b). *Majorities' attitudes towards minorities in Western and Eastern European Societies. Results from the European Social Survey, 2002-2003*.

- Report 4 for the European Monitoring Centre on Racism and Xenophobia (ref. nr. 2003/04/01). Nijmegen: Radboud Universiteit Nijmegen.
- Crul, M. en H. Vermeulen (2003). 'The Second Generation in Europe'. In: *International migration review* (37) 4, p. 965-986.
- Dagevos, J. (1995). *De rafelrand van de arbeidsmarkt. Dynamiek in het laagste segment en arbeidskansen van allochtonen*. Assen: Van Gorcum.
- Dagevos, J. (1998). *Begrensd mobiliteit. Over allochtone werkenden in Nederland*. Assen: Van Gorcum.
- Dagevos, J. (2001). *Perspectief op Integratie. Over de sociaal-culturele en structurele integratie van etnische minderheden in Nederland*. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
- Dagevos, J. (2003). 'Werkende minderheden: beroepsniveau, tijdelijke banen en mobiliteit'. In: J. Dagevos, M. Gijsberts en C. van Praag (red.), *Rapportage minderheden 2003. Onderwijs, arbeid en sociaal-culturele integratie* (p. 231-256). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2003/13).
- Dagevos, J. (2005). 'Gescheiden werelden. De etnische signatuur van vrijetijdscontacten van minderheden'. In: *Sociologie* (1) 1, p. 52-69.
- Doeringer, P.B. en M.J. Piore (1971). *Internal Labor Markets and Manpower Analysis*. Boston: Heath and company.
- Doomernik, J. (1990). *The Effectiveness of Integration Policies Towards Immigrants and their Descendants in France, Germany and The Netherlands*. Genève: International Labour Organization (International migration papers 27).
- Dustmann, C. en A. van Soest (2001). 'Language Fluency and Earnings. Estimation with Misclassified Language Indicators'. In: *The Review of Economics and Statistics*, (83) 4, p. 663-674.
- Eekert, P. van en E. Gelderloos (1989). *Vroeger was de wereld groter. Reacties op langdurige werkloosheid bij Turken, Marokkanen en Surinamers*. Utrecht: Jan van Arkel.
- Engelen, E. (2006). 'Towards an Explanation of the Performance Differences of Turks in the Netherlands and Germany. The Case for a Comparative Political Economy of Integration'. In: *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie* (97) 1, p. 69-79.
- Entzinger, H., A. Fermin and S. Kjellstrand (2005). *Study on Immigration, Integration and Social Cohesion*. Rotterdam: Focus Consultancy Ltd./Erasmus University Rotterdam (report commissioned by the European Commission, DG Employment and Social Affairs).
- Eurodyce (2003). *Strukturen der allgemeinen und beruflichen Bildung und der Erwachsenenbildung in Europa. Deutschland 2002/2003*. Brussel: Eurydice European Unit.
- Eurodyce (2004). *Integrating immigrant children into schools in Europe. Germany. National Description 2003/2004*. Brussel: Eurydice European Unit.
- Euwals, R., et al. (2006). 'Immigration, Integration and the Labour Market. Turkish Immigrants in Germany and the Netherlands'. CPB Discussion Paper. Den Haag: Centraal Planbureau
- Euwals, R., et al. (2007). 'The Labour Market Position of Turkish Immigrants in Germany and the Netherlands: Reason for Immigration, Naturalisation and Language Fluency'. CPB Discussion Paper. Te verschijnen.
- Faist, T. (1996). 'Immigration, Integration and the Welfare State. Germany and the USA in comparative perspective'. In: R. Bauböck, A. Heller en A. Zolberg (red.), *The challenge of diversity. Integration and pluralism in societies of immigration* (p.227-258). Aldershot: Avebury.
- Ganzeboom, H., P.M. de Graaf en D.J. de Graag (1992). 'A Standard International Socio-economic Index of Occupational Status'. In: *Social Science Research* 21, p. 1-57.

- Gesthuizen, M. en J. Dagevos (2005). *Arbeidsmobiliteit in goede banen. Oorzaken van baan- en functiewisselingen en gevolgen voor de kenmerken van het werk*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2005/12).
- Gijsberts, M. (2004). 'Minderheden en integratie'. In: *In het zicht van de toekomst. Sociaal en Cultureel Rapport 2004* (p. 129-177). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2004/13).
- Gijsberts, M., L. Hagendoorn en P. Scheepers (red.) (2004). *Nationalism and Exclusion of Migrants. Cross-National Comparisons*. Aldershot: Ashgate.
- Gijsberts, M. en J. Dagevos (2005). *Uit elkaars buurt. De invloed van etnische concentratie op integratie en beeldvorming*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2005/13).
- Gijsberts, M. en M. Hartgers (2005). 'Minderheden in het onderwijs'. In: *Jaarrapport Integratie 2005*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, p. 57-80.
- Glebbeeck, A.C. (1993). *Perspectieven op loopbanen*. Assen: Van Gorcum.
- Goldberg, A., D. Mourinho en U. Kulke (1996). *Labour Market Discrimination Against Foreign Workers in Germany*. Genève: International Labour Organization.
- Haisken-DeNew, J. en J. Frick (2005). *Desktop Companion to the German Socio-Economic Panel – Version 8*, Berlin: DIW.
- Haug, S. (2002). 'Familie, soziales Kapital und soziale Integration. Zur Erklärung ethnischer Unterschiede in Partnerwahl und generativem Verhalten bei jungen Erwachsenen deutscher, italienischer und türkischer Abstammung'. In: *Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft* (27) 4, p. 395-425.
- Haug, S. (2003a). 'Arbeitsmigration, Familiennachzug, Heiratsmigration'. In: *Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft* (28) 2-4, p. 335-353.
- Haug, S. (2003b). 'Interethnische freundschaftsbeziehungen und soziale Integration. Unterschiede in der Ausstattung mit sozialem Kapital bei jungen Deutschen und Immigranten'. In: *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* (55) 4, p. 716-736.
- Haug, S. (2003c). *Die soziale Integration junger italienischer und türkischer Migranten*. Wiesbaden: Bundesinstitut für Bevölkerungsforschung.
- Haug, S. (2004a). 'Binationale Ehen und interethnische Partnerschaften in Deutschland – Datenlage und Erklärungsfaktoren'. In: *Zeitschrift für Familienforschung* (15) 3, p. 305-329.
- Haug (2004b). *Italian Migrants in Germany. Integration into the Education System and the Dual System of Vocational Training*. Nürnberg: Bundesamt für Migration und Flüchtlinge, Fachbereich Migrationsforschung.
- Hooghiemstra, E. (2003). *Trouwen over de grens. Achtergronden van partnerkeuze van Turken en Marokkanen in Nederland* (proefschrift). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2003/5).
- Knuth, M. en Th. Kalina (2002). 'Early Exit from the Labour Force between Exclusion and Privilege; Unemployment as a Transition from Employment to Retirement in West Germany'. In: *European Societies* (4) 4, p. 398-418.
- Kogan, I. (2004). 'Last Hired, First Fired? The Dynamics of Unemployment of Male Immigrants in Germany'. In: *European Sociological Review* 20, p. 445-461.
- Koopmans (2002). 'Zachte heelmeeesters... Een vergelijking van de resultaten van het Nederlandse en Duitse integratiebeleid en wat de WRR daaruit niet concludeert'. In: *Migrantenstudies* 2, p. 87-92.
- Koopmans (2003a). 'Uitvluchten kan niet meer... Een repliek op Böcker en Thränhardt'. In: *Migrantenstudies* 1, p. 45-56.
- Koopmans (2003b). 'Het Nederlandse integratiebeleid in internationaal vergelijkend perspectief. Etnische segregatie onder de multiculturele oppervlakte'. In: H. Pellikaan en M. Trappenburg (red.), *Politiek in de multiculturele samenleving* (p. 64-100). Amsterdam: Boom.

- Koopmans, R. (2006). *Tradeoffs Between Equality and Difference – The Crisis of Dutch Multiculturalism in Cross-National Perspective*. Conference paper at Immigrant Political Incorporation, Radcliffe Institute for Advanced Study, Harvard University.
- Kühne, P. (2000). 'The Federal Republic of Germany. Ambivalent Promotion of Immigrants' Interests.' In: R. Penninx en J. Roosblad (red.), *Trade Unions, Immigration, and Immigrants in Europe, 1960-1993*. Oxford: Berghahn.
- Lieshout, H. van (1996). *Beroepsonderwijs in Duitsland. Een analyse van het Duits duale stelsel van beroepsonderwijs vanuit Nederlands perspectief*. Amsterdam: Max Groote Kenniscentrum voor Beroepsonderwijs en Volwasseneducatie.
- Lieshout, H.A.M. van (2002). 'Duaal stelsel is Tantaluskwelling'. In: *Economisch Statistische Berichten, Dossier Duitsland (87) 5 december*, p. d10-d12.
- Mincer, J. (1979). 'Comment'. In: C.B. Lloyd, E.S. Andrews en C.L. Gilroy (red.). *Women in the Labor Market* (p. 278-285). New York: Colombia University Press.
- Musterd, S., W. Ostendorf en M. Breebaart (1998). *Multi-ethnic Metropolis. Patterns and Policies*. Dordrecht: Kluwer.
- Musterd, S. en R. van Kempen (2000). *The Spatial Dimension of Urban Social Exclusion and Integration. A European Comparison*. Amsterdam: TSER.
- Muus, P. (2003). 'An International Comparison of Migration and Immigrant Policy with Respect to Immigrants from Turkey and their Participation in the Labour Market'. In: L. Hagendoorn, J. Veenman en W. Vollebergh (red.), *Integrating Immigrants in the Netherlands. Cultural Versus Socio-economic Integration* (p. 17-40). Aldershot: Ashgate.
- Nicolaas, H. (2005). 'Aantal naturalisaties blijft dalen'. In: *CBS-Webmagazine*, 21 november. Geraadpleegd januari 2006 via www.cbs.nl.
- Oaxaca, R. (1973) 'Male-Female Wage Differentials in Urban Labor Markets'. In: *International Economic Review* (14), p. 693-709.
- OECD (2005). *Education at a Glance. OECD Indicators 2005*. Parijs: Organisation for Economic Co-operation and Development.
- Polm, R. (1997). 'Türken/Türkinnen'. In: C. Schmalz-Jacobsen en G. Hansen (red.), *Kleines Lexicon der ethnischen Minderheiten in Deutschland* (p. 164-169). München: Beck.
- Quillian, L. (1995). 'Prejudice as a Response to Perceived Group Threat: Population Composition and Anti-immigrant and Racial Prejudice in Europe'. In: *American Sociological Review* 4, p. 586-611.
- Rettab, B. (1995). *The Economic Performance of the Immigrant Workforce. A Case Study of Moroccans in the Netherlands* (proefschrift). Rotterdam: Erasmus Universiteit Rotterdam.
- Roelandt, Th., J.H.M. Roijen en J. Veenman (1992). *Minderheden in Nederland. Statistisch Vademecum 1992*. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek/Instituut voor Sociologisch-Economisch Onderzoek.
- Schafer, J.L. (1999). *NORM: Multiple Imputation of Incomplete Multivariate Data under a Normal Model, Version 2*. Geraadpleegd via <http://www.stat.psu.edu/~jls/misoftwa.html>.
- Scheepers, P., M.Gijsberts en M. Coenders (2002). 'Ethnic Exclusionism in European Countries. Public Opposition to Civil Rights for Legal Migrants as a Response to Perceived Ethnic Threat'. In: *European Sociological Review* 18, p. 17-34.
- SCP (2000). *Sociaal en Cultureel Rapport 2000. Nederland in Europa*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2000/2).
- Spruijt, D. (2005). 'Hoe gastvrij is Europa?' In: *Geografie* 14 (8), p. 17-19.
- Straßburger, G. (2001). 'Warum aus der Türkei? Zum Hintergrund transnationaler Ehen der zweiten Migrantengeneration'. In: *IZA-Zeitschrift für Migration und soziale Arbeit* (1), p. 34-39.

- Thränhardt, D. (2000). 'Conflict, Consensus and Policy Outcomes: Immigration and Integration in Germany and the Netherlands'. In: R. Koopmans en P. Statham (red.), *Challenging Immigration and Ethnic Relations Politics. Comparative European Perspectives* (p. 162-186). Oxford: Oxford University Press.
- Thränhardt, D. (2002). 'Inclusie of exclusie. Discoursen over migratie in Duitsland'. In: *Migrantenstudies* 4, p. 225-240.
- Tubergen, F. van (2005). *The Integration of Immigrants in Cross-national Perspective. Origin, Destination, and Community Effects* (proefschrift). Utrecht: Universiteit Utrecht.
- Veenman, J. (1990). *De arbeidsmarktpositie van allochtonen in Nederland, in het bijzonder van Molukkers*. Groningen: Wolters Noordhoff.
- Veenman, J. (1994). *Participatie in perspectief. Ontwikkelingen in de sociaal-economische positie van zes allochtone groepen*. Houten/Zaventem/Lelystad: Bohn Stafleu Van Loghum/Vermande.
- Veenman, J. (1996). *Heb je niets, dan ben je niets. Tweede-generatie allochtone jongeren in Amsterdam*. Assen: Van Gorcum.
- Veenman, J. (1998). *Buitenspel. Over langdurige werkloosheid onder etnische minderheden*. Assen: Van Gorcum.
- Venema, M. en C. Grimm (2002). *Situation der ausländischen Arbeitnehmer und ihrer Familienangehörigen in der Bundesrepublik Deutschland. Repräsentativuntersuchung 2001*. Offenbach/München: Bundesministerium für Arbeit und Sozialforschung.
- Wanner, R.A. en J. Dronkers (2005). *The Effects of Immigration Policies and Welfare Regime on the Income of Immigrants in the Highly Developed Countries of Europe and North-America*. (Preliminary version 29 augustus 2005. Ontvangen via auteur. Zie tevens www.eui.eu/personal/dronkers).
- Worbs, S. en T. Wunderlich (2002). 'Die Integration der zweiten Migrantengeneration in Deutschland'. In: *Zeitschrift für Ausländerrecht und Ausländerpolitik* 11/12, p. 395-400.
- Worbs, S. (2003). 'The Second Generation in Germany. Between School and Labor Market'. In: *International Migration Review* (37) 4, p. 1011-1038.
- Yun, M. (2003). 'Decomposing Differences in the First Moment'. In: *Economics Letters* (82) 2, p. 273-278.

Publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau

Werkprogramma

Het Sociaal en Cultureel Planbureau stelt elke twee jaar zijn Werkprogramma vast. De tekst van het lopende programma (2006-2007) is te vinden op de website van het SCP: www.scp.nl. Het Werkprogramma is rechtstreeks te bestellen bij het Sociaal en Cultureel Planbureau. ISBN 90-377-0267-8

SCP-publicaties

Onderstaande lijst bevat een selectie van publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau. Deze publicaties zijn verkrijgbaar bij de boekhandel. Een complete lijst is te vinden op de website van het SCP: www.scp.nl.

Sociale en Culturele Rapporten

Sociaal en Cultureel Rapport 1998. ISBN 90-5749-114-1
Sociaal en Cultureel Rapport 2000. ISBN 90-377-0015-2
Sociaal en Cultureel Rapport 2002. De kwaliteit van de quartaire sector. ISBN 90-377-0106-x
In het zicht van de toekomst. Sociaal en Cultureel Rapport 2004. ISBN 90-377-0159-0
Investeren in vermogen. Sociaal en Cultureel Rapport 2006. ISBN 90-377-0285-6

The Netherlands in a European Perspective. Social & Cultural Report 2000. ISBN 90-377-0062-4 (English edition 2001)
Social and Cultural Report 2002. The Quality of the Public Sector (Summary). ISBN 90-377-0118-3

Nederlandse populaire versie van het SCR 1998

Een kwart eeuw sociale verandering in Nederland; de kerngegevens uit het Sociaal en Cultureel Rapport. Carlo van Praag en Wilfried Uitterhoeve. ISBN 90-6168-662-8

Engelse populaire versie van het SCR 1998

25 Years of Social Change in the Netherlands; Key Data from the Social and Cultural Report 1998. Carlo van Praag and Wilfried Uitterhoeve. ISBN 90-6168-580-x

Nederlandse populaire versie van het SCR 2000

Nederland en de anderen; Europese vergelijkingen uit het Sociaal en Cultureel Rapport 2000. Wilfried Uitterhoeve. ISBN 90-5875-141-4

SCP-publicaties 2005

2005/1 Landelijk verenigd. Civil society en vrijwilligerswerk IV (2005). ISBN 90-377-0126-4
2005/2 Aandacht voor welzijn. Inhoud, omvang en betekenis van de welzijnssector (2005). ISBN 90-377-0204-x
2005/3 De steun voor de verzorgingsstaat in de publieke opinie, 1970-2002 (2005). ISBN 90-377-0157-4
2005/4 Kinderen in Nederland (2005). ISBN 90-377-0209-0
2005/5 Vermaatschappelijking in de zorg (2005). ISBN 90-377-0214-7
2005/6 Culture-lovers and Culture-leavers. Trends in interest in the arts and cultural heritage in the Netherlands (2005). ISBN 90-377-0217-1

- 2005/7 Cultuurminnaars en cultuurmijders. Trends in de belangstelling voor kunsten en cultureel erfgoed. Het culturele draagvlak 6 (2005). ISBN 90-377-0228-7
- 2005/8 The Hunt for the Last Respondent (2005). ISBN 90-377-0215-5
- 2005/9 Zorg voor verstandelijk gehandicapten. Ontwikkelingen in de vraag (2005). ISBN 90-377-0235-x
- 2005/10 Bestuur aan banden. Lokaal jeugdbeleid in de greep van nationaal beleid (2005). ISBN 90-377-0210-4
- 2005/11 Maten voor gemeenten 2005 (2005). ISBN 90-377-0224-4
- 2005/12 Arbeidsmobiliteit in goede banen (2005). ISBN 90-377-0203-1
- 2005/13 Uit elkaars buurt. De invloed van etnische concentratie op integratie en beeldvorming (2005). ISBN 90-377-0225-2
- 2005/14 De sociale staat van Nederland 2005 (2005). ISBN 90-377-0202-3
- 2005/15 Kijk op informele zorg (2005). ISBN 90-377-0201-5
- 2005/16 Armoedemonitor 2005 (2005). ISBN 90-377-0206-6

SCP-publicaties 2006

- 2006/1 Thuis op het platteland (2006). ISBN 90-377-0229-5
- 2006/2 Een eigen huis... Ervaringen van mensen met verstandelijke beperkingen of psychiatrische problemen met zelfstandig wonen en deelname aan de samenleving (2006). ISBN 90-377-0246-5
- 2006/3 Uitgerekend wonen (2006). ISBN 90-377-0250-3
- 2006/4 Jeugd met beperkingen. Rapportage gehandicapten 2006 (2006). ISBN 90-377-0200-7
- 2006/5 Hoe het werkt met kinderen (2006). ISBN 90-377-0238-4
- 2006/6a Sociale atlas van vrouwen uit etnische minderheden (2006). ISBN 90-377-0269-4
- 2006/6b De balans opgemaakt. De slotbeschouwing van de sociale atlas van vrouwen uit etnische minderheden (2006). ISBN 90-377-0251-1
- 2006/7 Slachtoffers van criminaliteit: feiten en achtergronden (2006). ISBN 90-377-0232-5
- 2006/8 Voorzieningen voor slachtoffers van misdrijven: gebruik, bereik en draagvlak (2006). ISBN 90-377-0270-8
- 2006/9 Op weg in de vrije tijd (2006). ISBN 90-377-0273-2
- 2006/10 Rapportage sport 2006 (2006). ISBN 90-377-0252-x
- 2006/11 Ondersteuning gewenst. Mensen met lichamelijke beperkingen en hun voorzieningen op het terrein van wonen, zorg, vervoer en welzijn (2006). ISBN 90-377-0260-0
- 2006/12 Rapportage ouderen 2006. Veranderingen in de leefsituatie en levensloop. ISBN 90-377-0256-2
- 2006/13 Duaal als ideaal? Leren en werken in het beroeps- en hoger onderwijs (2006). ISBN 90-377-0208-2
- 2006/14 Uniform uit de kast. Homoseksualiteit binnen de krijgsmacht (2006). ISBN 90-377-0255-4
- 2006/15 Gewoon doen. Acceptatie van homoseksualiteit in Nederland (2006). ISBN 90-377-0257-0
- 2006/16 Report on the Elderly 2006 (2006). ISBN 90-377-0271-6
- 2006/17 Publieke productie en persoonlijk profijt (2006). ISBN 90-377-0231-7
- 2006/18 Angstige burgers? De determinanten van gevoelens van onveiligheid onderzocht (2006). ISBN 90-377-0231-7
- 2006/19 Wie werken er in het onderwijs? Op zoek naar het 'eigene' van de onderwijsprofessional (2006). ISBN 90-377-0291-0
- 2006/20 Maten voor gemeenten 2006 (2006). ISBN 90-377-0253-8
- 2006/22 Emancipatiemonitor 2006 (2006). ISBN 90-377-0286-4
- 2006/23 Turken in Nederland en Duitsland. De arbeidsmarktpositie vergeleken (2006). ISBN 90-377-230-9

SCP-essays

- 1 Voorbeelden en nabeelden (2005). ISBN 90-377-0248-1
- 2 De stem des volks (2006). ISBN 90-377-0265-1
- 3 De tekentafel neemt de wijk (2006). ISBN 90-377-0261-9
- 4 Leven zonder drukte (2006). ISBN 90-377-0262-7

Werkdocumenten

- 110 Verklaringsmodel verpleging en verzorging. Onderzoeksverantwoording (2005). ISBN 90-377-0199-x
- 111 Grenzen aan de maatschappelijke opdracht van de school (2005). ISBN 90-377-0213-9
- 112 Wijkkwaliteiten (2005). ISBN 90-377-0216-3
- 113 Ouderen van nu en van de toekomst (2005). ISBN 90-377-0219-8
- 114 Verzonken technologie. ICT en de arbeidsmarkt (2005). ISBN 90-377-0205-8
- 115 Cijfermatige ontwikkelingen in de verstandelijk-gehandicaptenzorg. Een vraagmodel (2005). ISBN 90-377-0221-x
- 116 Vrijwilligersorganisaties onderzocht. Over het tekort aan vrijwilligers en de wijze van werving en ondersteuning (2005). ISBN 90-377-0233-3
- 117 Het Actieplan Cultuurbereik en cultuurdeelname, 1999-2003. Een empirische evaluatie op landelijk niveau (2005). ISBN 90-377-0236-8
- 118 Advocaat met korting (2005). ISBN 90-377-0240-6
- 119 Regionale verschillen in de wachtlijsten verpleging en verzorging (2005). ISBN 90-377-0242-2
- 120 De mantelval (2005). ISBN 90-377-0245-7
- 121 SCP-maat voor lichamelijke beperkingen op basis van avo 2003 (2006). ISBN 90-377-0268-6
- 122 Gezond en wel met een beperking (2006). ISBN 90-377-0254-6
- 123 De onbereikte minima (2006). ISBN 90-377-0275-9
- 124 Snuffelen en graven. Over doelgroepen van digitaal toegankelijke archieven (2006). ISBN 90-377-0276-7
- 125 Liever thuis dan uit. De indicatiestelling in de awbz voor zorg op afroep en verblijf (2006). ISBN 90-377-0278-3
- 126 Naar een nieuwe armoedegrens? (2006). ISBN 90-377-0241-4
- 127 Klik naar het verleden. Een onderzoek naar gebruikers van digitaal erfgoed: hun profielen en zoekstrategieën (2006). ISBN 90-377-0279-1
- 128 Godsdienstige veranderingen in Nederland. Verschuivingen in de binding met de kerken en de christelijke traditie (2006). ISBN 90-377-0259-7
- 129 Juist beschermd. De determinanten van de woonsituatie van volwassen verstandelijk gehandicapten (2006). ISBN 90-377-0288-0
- 130 De lange weg naar Brussel. De Europese betrokkenheid van Nederlandse maatschappelijke organisaties en hun leden (2006). ISBN 90-377-0264-3
- 131 Bezoek onze site (2006). ISBN 90-377-0290-2

Overige publicaties

- Hier en daar opklaringen. Nieuwjaarsuitgave 2005 (2005). ISBN 90-377-0212-0
- De jacht op de laatste respondent. Samenvatting (2005). ISBN 90-377-0223-6
- De grens als spiegel. Een vergelijking van het cultuurbestel in Nederland en Vlaanderen (2005). ISBN 90-377-0222-8
- Jaarrapport Integratie 2005 (2005). ISBN 90-377-0237-6
- Bestuur aan banden. Samenvatting (2005). ISBN 90-377-0239-2
- De goede burger (2005). ISBN 90-377-0244-9

Ouderen in instellingen (2005). ISBN 90-377-0247-3
? Altijd een antwoord. Nieuwjaarsuitgave 2006 (2006). ISBN 90-377-0263-5
Hoge (jeugd)werkloosheid onder etnische minderheden (2006). ISBN 90-377-0266-x
Niet-westerse allochtonen met een stabiele arbeidsmarktpositie: aantallen en ontwikkelingen (2006). ISBN 90-377-0249-x
Werken op de grens van wetenschap en beleid (2006). ISBN 90-377-0272-4
Tijd voor de basisschool. Factsheet ten behoeve van de invitational conference 'Tijd voor school 2006' op 31 mei 2006, Museon, Den Haag (2006). ISBN 90-377-0277-5
At Home in the Countryside. A comparison of rural and urban life. Summary (2006). ISBN 90-377-0292-9
De tijd als spiegel. Hoe Nederlanders hun tijd besteden (2006). ISBN 90-377-0283-x
Anders onderweg. De mobiliteit van allochtonen en autochtonen vergeleken (2006). ISBN 90-377-0281-3
Summary of Report on the Elderly 2006 (2006). ISBN 90-377-0293-7
Visit our site (2006). ISBN 90-377-0296-1